

בעקבות יצירתו התלמודית של רמב"ן: בחינה ביו-ביבליוגרפית

עודד ישראלי*

ר' משה בן נחמן (רמב"ן) שחי ופעל במאה השלוש-עשרה בעיר גירונה שבחבל קטלוניה היה מן הדמויות הבולטות והמכוננות של היצירה היהודית הרבנית בימי הביניים. תחומי יצירתו חבוקו תחומים רבים ומגוונים כמו פרשנות לתלמוד, פרשנות למקרא, קבלה, דרשנות, פיוט, ספרות פולמוס ועוד. על אף שהיבטים שונים ביצירתו של רמב"ן נחקרו ומוצו,¹ עדיין לא תוארה יצירתו באופן רחב וכולל ובהקשריה הכרונולוגיים. מאמר זה מבקש לאמץ את נקודת המבט הביו-ביבליוגרפית ביחס לספרות התלמודית-הלכתית של רמב"ן, אשר (כפי שנראה להלן) שייכת ברובה לתקופה המוקדמת של חייו ויצירתו. מן הפרספקטיבה הזו אבקש לעמוד על הזיקה בין יצירותיו התלמודיות השונות של רמב"ן, על מגמות מתפתחות על רקע הרצף הכרונולוגי של יצירתו ועל האופן שבו כל זה עשוי להאיר מכיוון נוסף וייחודי את אופייה ומגמתה של גולת הכותרת ביצירתו התלמודית – חיבור החידושים לתלמוד.

ראשית היצירה התלמודית – בצל 'הראשונים'

באמצע המאה-השתיים עשרה התחבר בפרובנס 'ספר המאור' לר' זרחיה הלוי (רז"ה),² ובו ביקורת מקיפה ומפורטת על ספר 'הלכות רבתי' של ר' יצחק אלפסי (הרי"ף). ספר ההלכות של הרי"ף היווה את גולת הכותרת של היצירה ההלכתית, וזכה למעמד ולהשפעה רבה בצפון אפריקה, בספרד ובפרובנס החל מן המאה האחת-עשרה ואילך.³ בחיבורו בקש רז"ה לערער על היסקיו ההלכתיים של הרי"ף מסוגיית התלמוד ולהציגם – במקרה הטוב – כבנויים על הבנה אפשרית בלבד של הסוגיה

* המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת בן-גוריון. מאמר זה הוא פרק ממחקר מקיף של הביוגרפיה האינטלקטואלית-דתית של רמב"ן שכתב אני שוקד על כתיבתה. תודתי נתונה למרכז ללימודי היהדות באוקספורד (Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies) שאפשר לי להתמקד במחקר בתקופת שהותי בו כחוקר אורח בשנת 2017.

¹ הסקירה הכוללת החשובה ביותר אודות יצירתו התלמודית של רמב"ן נכתבה על ידי ישראל מ' תא-שמע בספרו על הספרות הפרשנית לתלמוד, שם הוקדש לרמב"ן פרק נרחב, ראו: י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תשס"ד, עמ' 29-55. מבוא חשוב לחידושי התלמוד כתב עזרא שבט, ראו: ע' שבט (מהדיר), חידושי הרמב"ן למסכת כתובות, ירושלים תשנ"ג, מבוא, עמ' 1-12. משה הלברטל דן בתפיסות המשפטיות המשוקעות ביצירה התלמודית-הלכתית של רמב"ן, ראו: מ' הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו. סדרה של מאמרים חשובים אודות יצירתו התלמודית של רמב"ן יצאו בשנים האחרונות מתחת ידיו של שלם יהלום, רובם סביב הזיקה של רמב"ן לתורתם של חכמי פרובנס. מרבית חידושי מכונסים בספרו, ראו: ש' יהלום, בין גירונה לנרבונה: אבני בניין ליצירת הרמב"ן, ירושלים תשע"ג. למאמרים נוספים בנושא ראו: ש' אברמסון, 'כללי התלמוד בדברי הרמב"ן', ירושלים תשל"א: E. Kanarfogel, 'On the Assessment of R. Moses ben Nahman (Nahmanides) and his Literary Oeuvre', *Jewish Book Annual* 51 (1993), pp. 158-172; י' פלורסהיים, 'חידושי הרמב"ן לתלמוד', סיני קכג (תשנ"ט), עמ' כא-נב. בנוסף לכך יש לציין שהארות חשובות נוספות הקשורות ליצירתו זו של רמב"ן עלו בהקשרים שונים על ידי חיים סולובייצ'יק, דב ספטימוס ועוד, ואלה יצוינו בהמשך הדברים על פי הצורך.

² על ר' זרחיה הלוי ראה בהרחבה: י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי, בעל המאור, ובני חוגו: לתולדות הספרות הרבנית בפרובנס, ירושלים תשנ"ג. על ספר המאור ראו שם, עמ' 58-125.

³ על הרי"ף, פועלו וחיבור ההלכות שלו ראו: תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, עמ' 145-154. על מעמדו של הרי"ף בפרובנס ובספרד במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה ראו: תא-שמע, רבי זרחיה הלוי, עמ' 68-72; הנ"ל, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, עמ' 152-154.

התלמודית, ובמקרה הפחות טוב כהבנה שגויה. מניעיו של חכם זה בכתיבת הספר שנויים במחלוקת⁴ ואולם אין ספק שבעצם העלאת הביקורת המקיפה הזו הוא ערער על אמינותו וממילא גם על מעמדו ההלכתי הבכיר של הרי"ף. את ספר הביכורים שלו – 'מלחמת ה' (או, בכינוי הידוע 'ספר המלחמות') בחר משה בן נחמן הצעיר להקדיש להגנה מקיפה על הרי"ף מפני השגותיו של רז"ה. במענה מפורט ומנומק על כל השגות רז"ה, אחת לאחת, ובסגנון תוקפני וחרף, לעיתים אירוני, נחליץ כאן רמב"ן להגנה על מעמדו של הרי"ף כפרשן התלמוד וכבכיר הפוסקים.

את ספר המלחמות כתב רמב"ן בשנות העשרים המוקדמות לחייו.⁵ באותה תקופה לערך יצא מתחת ידיו חיבור פולמוסי נוסף, 'ספר הזכות', שנועד גם הוא להגן על הרי"ף, והפעם כנגד השגותיו של חכם פרובנסלי אחר – ר' אברהם בן דוד (ראב"ד) מפוסקיר.⁶ האופקים הספרותיים המשתקפים מן החיבורים הללו מלמדים על התמצאותו של רמב"ן, כבר בשלב כה מוקדם של חייו, בפרשנות העדכנית לתלמוד ולהלכה, כאשר מעבר לפירושו של רש"י לתלמוד, מובאים כאן מדבריהם של ראב"ד, של הרמב"ם (ר' משה בן מיימון הספרדי), ואף מתורתם של בעלי התוספות ('חכמי הצרפתים'). באופן מיוחד עולה כאן שמם של רבינו תם (לעיתים כ'ר' יעקב מרמרוג'), ושל 'ספר הישר' שלו שהיה מונח על שולחנו של רמב"ן,⁷ וכן של רשב"ם ('רבינו שמואל הצרפתי'). את ההשכלה התורנית הרחבה הזו כולה גייס רמב"ן בחיבור זה, כאמור, להגנה על הלכות הרי"ף מפני השגות רז"ה, וככל שהיא נדרשת למערכה זו.⁸

⁴ ראו שם ושם. כפי שהראה תא-שמע, ספר המאור לא נכתב כספר השגות על הרי"ף, אלא כספר פרשנות לתלמוד, ואולם בפועל הביקורת על הלכות הרי"ף תופסת בו מקום מרכזי.

⁵ כפי שהעיר בצדק תא-שמע, את זמנו של ספר המלחמות יש לקבוע קודם לספר החידושים של רמב"ן על התלמוד. קדימות זו משתקפת מן העובדה שב'חידושי רמב"ן מצויות הפניות לרוב לספר המלחמות', כשמלשונן של ההפניות נראה שבעת שנכתבים הדברים חיבור המלחמות כבר חתום ומוכר לקהל הקוראים. מאידך, ב'מלחמות' אין בנמצא אפילו הפנייה מפורשת אחת ל'חידושים'. מאחר ואת החידושים כתב רמב"ן, כפי שנראה להלן, בשנות העשרים המאוחרות של חייו, יש לשער שאת המלחמות כתב בשנים המוקדמות להן מעט. יש להעיר, שעל אף קדימותו המוכחת של חיבור המלחמות ל'חידושים', אין לשלול את האפשרות שטיוטות ראשונות של החידושים היו מונחות כבר לפני רמב"ן בעת שחיבר את המלחמות. ראו: תא-שמע, שם, עמ' 43. וראו לעומת זאת שבט, חידושי הרמב"ן, עמ' 41. הארתו של שבט על ההתייחסות של רמב"ן ב'מלחמות' לפירוש שכבר כתב בעבר מאלפת. ומכל מקום מסקנתו מכאן שלא נראה שניתן לקבוע סדר יחסית בין שתי היצירות הללו, מרחיקת לכת ביותר, מאחר וכאמור, לעומת עשרות הפניות מן המלחמות ל'חידושים', לא ניתן למצוא הפניות הפוכות, אלא, אולי, אחת, וברמז עמום.

⁶ על פי כל הסימנים ספר הזכות נכתב סמוך לחיבור המלחמות. על היחס הכרונולוגי המדויק בין שני החיבורים הללו ראו: שבט, חידושי הרמב"ן, עמ' 41, הערה 155. על הזיהוי המתחלף, לעיתים, בספרות הרבנית בין שני החיבורים הללו ראו: ש' אברמסון, ענייני רמב"ן, סיני סו (תשל"ל), עמ' קצב-קצד. וראו שם עוד על שאלת היקפו של 'ספר הזכות' המקורי.

⁷ 'ספר הישר' לרבינו תם הוזכר במלחמות במפורש ובשמו, ראו, למשל: 'מלחמות', כתובות יז א; בבא מציעא א א; שם, נח א.

⁸ ספר 'מלחמת ה' ראה אור בדפוס בשנת שי"ב (1552) בוונציה, ובדפוסים מאוחרים יותר הוא שולב בתבנית הדף של הלכות הרי"ף על סדר מסכתות התלמוד. כך גם בנוגע ל'ספר הזכות' (שמצוי בידינו על מסכתות התלמוד יבמות, כתובות וגיטין) אשר נדפס לראשונה בשנת תק"ה (1745) בליוורנו, בתוך ספר 'שבעה עיניים' לר' יעקב לונדין. במהלך מאות השנים האחרונות מאז הדפסתם משמשים החיבורים הללו בקרב לומדי התורה שימוש משני, לשם בירור, הרחבה והעמקה במשנתו של רמב"ן וככלי עזר ללימוד 'חידושי רמב"ן'. ואולם לשני חיבורי הפולמוס של רמב"ן, 'המלחמות' ו'הזכות', כמעט ואין בידינו כתבי יד קודם לבואם תחת מכבש הדפוס, ומכאן ניתן להסיק שבקרב קהילת הלומדים בימי הביניים הם ככל הנראה לא זכו לפופולאריות רבה. רושם זה מתחזק גם לאור העובדה שתלמידי רמב"ן המובהקים מיעטו לצטט את דבריו מתוך החיבורים הללו ואף הרשב"א, גדול תלמידיו, לא עשה בהם שימוש כלל, כפי שהעיר עזרא שבט (שבט, שם עמ' 41). הללו שאבו את תורתו של רמב"ן בדרך-כלל מספר חידושי התלמוד שלו. יש מקום להניח שדחיקתו של ספר המלחמות משולחנם של הלומדים נעוץ בכך שהקשר הפולמוסי על מעמדו של הרי"ף לא עמד עוד בראש מעייניהם בדורות הבאים, ומאידך ספר החידושים הבשל וה'מוסמך' שנחתם והופץ שנים לא רבות לאחר סיום כתיבת המלחמות ייתר, למעשה, בעיני הלומדים, את החיבור הפולמוסי הקדום יותר, והחליף אותו במהרה כשופר נאמן ועדכני של תורת רמב"ן.

את המניע לכתיבת חיבורי ההגנה הללו בראשית דרכו עתיד רמב"ן עצמו לתאר במבט לאחור, לימים, עת ייחלץ למערכה פולמוסית אחרת בהשגותיו על 'ספר המצוות' של הרמב"ם:

ואני הקטן בשבטי הדל באלפי הייתי בימי חרפי, ואשמעה אחד קדוש מדבר, זהב ורב פנינים מחבר, והנה אחד השרים הראשונים מתגבר לנתוש ולנתוץ להאביד ולשבר. לבשתי קנאות, וה' אלהים צבאות נתן לי אוזנים לשמוע ועיניים לראות. בינותי בספרים אשר חברו, הקשבתני ואשמע לא כן ידברו. ורוח בטני הציקתני וצדקתו היא סמכתני, עד אשר החזרתי התורה לאכסניא שלה ונבנתה על תלה.⁹

הערצתו של רמב"ן לרי"ף ('אחד קדוש מדבר, זהב ורב פנינים מחבר') ניבעת כאן היטב, כמו גם קנאותו לכבודו. הערצה זו ודבקות במשנתו ההלכתית של הרי"ף ניכרת היטב גם מן החיבור עצמו, כמו גם מן החיבורים המאוחרים יותר, ובעיקר מספר החידושים, בהם שמור לרי"ף התואר הבכיר והיחידאי: 'רבנו הגדול'. ואולם הביטויים והדימויים שבהם עושה כאן רמב"ן שימוש חורגים הרבה מעבר למידותיה של הערצה זו. הביטויים החריפים כלפי ביקורתו של רז"ה, כאילו הוא בא לנתוש ולנתוץ להאביד ולשבר, ולא פחות מכך האדרת מפעלו-שלו בספר ה'מלחמות', כאילו 'החזיר תורה לאכסניא שלה', ולמעשה גם עצם שמו של החיבור - 'מלחמת ה' - משקפים את תחושת האיום שהניעה אותו להיחלץ לכתיבת חיבורי ההגנה, ואת חרדתו מפני אובדן הסמכות ההלכתית של הרי"ף, שבעיניו הוא שקול כחורבנו של עולם התורה. יציאתו למערכה על מעמד חיבור ההלכות של הרי"ף נעוצה הייתה אפוא בתחושה עמוקה של סכנת קריסה המתרגשת ובאה בכנפיה של תנועת הביקורת הפרובנסלית על המסורת הקדומה.

דבקותו של רמב"ן בדמותו של הרי"ף ובעיקר במפעלו ההלכתי באה לידי ביטוי בחיבור שיצא מתחת ידיו של רמב"ן ככל הנראה אף קודם לחיבור ה'מלחמות' והוא מפעל ההשלמה להלכות הרי"ף, שכלל את הלכות בכורות, נדרים וחלה.¹⁰ יצירות אלה ערוכות, למעשה, כחיקוי של הלכות הרי"ף, הן בלשונן הארמית והן בסגנון הדיון וההיסק המאפיינים אותן.¹¹ בהקדמה קצרה שהקדים

⁹ השגות לספר המצוות, הקדמה, עמ' יב. על זמנו של חיבור ההשגות הזה ראו להלן.

¹⁰ קדימותם הכרונולוגית של חיבורים אלה מוכחת מתוך כך שבחיבורי ההגנה על הרי"ף אשר, כאמור, חוברו על ידי רמב"ן בשנות יצירתו המוקדמות ביותר, מצויות הפניות לחיבורי ההלכה הללו, ראו, למשל, 'מלחמות ה', שבועות, ז ע"ב; ספר הזכות, גיטין, לח ע"א. מסקנה זו, לפיה רמב"ן היה צעיר לימים ביותר עת חיבר את חיבורי ההשלמה, גם עולה בקנה אחד עם עדותו של המחבר עצמו שבחרוזהם בלשון הארמית שהקדים לחיבור ההלכות שלו כינה את עצמו 'רדק', 'זעירא' (קטן), 'עולם' (עלם), ואף הביע את שאיפתו ותקוותו שיזכה, בבוא היום לבוא במחיצתם של 'קושרי הכתרים', היינו חכמי הדור (שיר והקדמה לתשלום הלכות נדרים ופסקי בכורות, כתבי רמב"ן, א, עמ' תג-תו). הערכתו של שלמה זלמן שכטר, לפיה רמב"ן היה בן חמש-עשרה בלבד בעת שחיבר את מפעל ההשלמה לרי"ף, גם אם איננה מוכחת, ככל הנראה איננה רחוקה מן האמת. ראו: S. Schechter, 'Nahmanides', *JQR*, 5 (1893), p. 79.

¹¹ עד כה טרם נערכה מהדורה ביקורתית של חיבורים אלה, על פי עדי נוסח מוקדמים, והמהדורות שלפנינו כולן מסתמכות על נוסח דפוס וילנה של התלמוד. כתבי היד המוקדמים (המעטים) של החיבור המצויים בידינו הם: כתב-יד לונדון, מרגליות, 533 (מן המאה הארבע-עשרה); ניו יורק, בהמ"ל, 6663 (מן המאה החמש עשרה). בהקשר זה יש להעיר שלקורפוס זה של חיבורי השלמה אין לשייך את החיבור 'הלכות נדה' המיוחס לרמב"ן. יצירה זו שונה במהותה, ושלא כחיבורים ה'אלפסיים' של רמב"ן, היא איננה מתיימרת לסכם את הסוגיה התלמודית, אלא להציע תמצית קצרה, בהירה ומעשית של ההלכה, תוך הבהרת יסודותיה העיוניים. מן ההקדמה לחיבור ומחתימתו עולה שחיבור זה עלה על הכתב כמענה להמיית לב החיבור הרחב אשר נזקק למדריך נוח ושימושי, ושלמעשה אין הוא מתיימר לחדש דבר, כי אם לערוך גופי הלכה אשר 'לוקטו ממאמרי חכמים הקדמונים'. (חדושי רמב"ן, נדה, עמ' רצח). חיבור זה מצוי בידינו בכמה כתבי יד: כ"י פריס 482; וטיקן 506; לונדון (מרגליות) 533, כולם מן המאה הארבע עשרה, אך הוא ראה אור בדפוס רק באמצע המאה השמונה עשרה, בתוך קובץ 'תודת השלמים' (ונציה 1741). יש לציין שעל אף שבכתבי היד ובספרות ההלכתית החל מן המאה החמש-עשרה מיוחס חיבור זה לרמב"ן, אין לכך כל סימוכין בתוך החיבור עצמו. יתר על כן, שלא כדרכו של רמב"ן הוא שומר על אנונימיות ומכנה את עצמו בפתחה 'המתרגם'. על כן זיהויו של בעל החיבור הזה עם רמב"ן עדיין צריך אישוש.

רמב"ן לחיבורי ההשלמה הוא הצהיר על המטרה שעמדה לנגד עיניו במפעל זה ועל דרך עבודתו כאן: ¹²

בשם קורא הדורות, אתחיל הלכות נדרים ובכורות. חברתים לתשלום הלכות רבנו הגדול ז"ל שאלו מהשמטותיו אשר בהלכותיו אינם נזכרות. אמנם מפני שהן נוהגות בכל זמן ובכל מקום, כתב מקצתן בתלמודנו מפוזרות. ואני קטן תלמידי תלמידי יצאתי בעקבותיו הישרות ולמדתי מדבריו סתומות ממפורשות, ומן הנגלות הנסתרות. ¹³

במפעל הלכתי זה בקש אפוא רמב"ן 'לגאול' את 'השמטותיו' של הרי"ף, היינו את הלאקונוט שבחיבורו, על ידי פענוח, ליקוט וסידור של החומר ההלכתי הנוגע לנושאים האמורים (נדרים, בכורות וחלה) ואשר מפוזר וטמון, במפורש או במשתמע, בתוך מרחבי חיבורו של הרי"ף עצמו. רמב"ן מבקש כאן, למעשה, 'לדובב' את הרי"ף ולהשלים את מפעלו מתוך יצירתו-שלו, בתחומים שבהם הוא לא הוציא מתחת ידיו יצירה הלכתית סדורה. ¹⁴ את חיבור ההלכות של הרי"ף בקש רמב"ן להציע כעת כיצירה מלאה ומקיפה יותר. ¹⁵

במפעל השלמת מפעלו ההלכתי של הרי"ף יש לראות אפוא את צדו האחר, הפוזיטיבי (והקודם כרונולוגית), של פעילות רמב"ן לביצור מעמדו של מי שהיה למאורה של היהדות האנדלוסית במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה. מעבר לכך, בניסיון להשלים את חיבורו של הרי"ף בפרקים הלכתיים שלפחות בחלקם עניינם איננו בתחומים הלכתיים חיוניים לחיי היום-יום (כמו למשל, הלכות בכורות וחלק ניכר מתוך הלכות נדרים) יתכן לראות ביטוי לחשיבות שהייתה בעיני הרי"ף לעצם העמדת המבנה ההלכתי השלם. אפשר ובכך הוא בקש לתת מענה ולהעמיד חומה בצורה כנגד איום שהתגשגש ובא מן הדרום - התעצמותו של ספר 'משנה תורה' לרמב"ם, גם הוא חיבור הלכתי מקיף - אשר ממש בעצם הימים ההם הלך וצבר יוקרה וסמכות בעולם התורה הספרדי והפרובנסלי וערער גם הוא, גם אם לא במתכוון, על בכירותו של חיבור הלכות הרי"ף. חיבור זה התיימר כידוע להחזיק בהגמוניה ספרותית מסכמת ומכריעה בתולדות ההלכה. ¹⁶ אף שהרמב"ם הוקיר את הרי"ף ובהכרעת ההלכה נטה אחריו, ¹⁷ הרי שבעצם מפעלו זה הציב, למעשה, איום על מעמדו של הרי"ף כפוסק אחרון.

מה עומד מאחורי קנאותו הבלתי-מתפשרת של רמב"ן לתורתו של הרי"ף? ככל הידוע לנו רמב"ן לא השתייך מבחינה היסטורית לבית מדרשו של הרי"ף, ולא ניתן להצביע על רצף של מסורת הלכתית חיה בין הרי"ף לרמב"ן. כפי שהעלה דב ספטימוס, אין גם כל סימן למסורות שבעל-פה מבית מדרשו של הרי"ף בהן החזיק רמב"ן, ומן האופן שבו הוא ניגש למשנתו של הרי"ף בחיבוריו

¹² הקדמה זו הובאה בדפוס וילנה לאחר הלכות בכורות. הנוסח מובא כאן על פי כתבי היד. ¹³ בהצהרתו של רמב"ן כאן בדבר כוונתו לזהות ולחשוף בטקסט את ה'סתומות' וה'נסתרות' ניתן לראות את ניצניה של מגמה הרמנויטית רחבה שלימים תעמוד ביסוד פרשנות הסוד שלו לתורה. על כך ראו: ע' ישראלי, O. Yisraeli, 'The Kabbalistic Remez and its Status in Nahmanides' Commentary on the Torah', *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 24 (2016), pp. 1-30

¹⁴ מגמה זו של החיבור באה לידי ביטוי גם בהקדמת החרוזים הארמיים: 'ולא תהוון תמהין, בגין דחשיב אהין, למדמי בר אלהין ומשלם עבידתא... ודין הוא פרוניקה, ואתי בחריקה, קשוט די מן פתקה, הות לה אובנתא' (ובתרגום: ואל תהיו תמהים על שחושב זה [רמב"ן] להידמות לבן אלהים [היינו הרי"ף], ולהשלים את המלאכה... [שכן] זה הוא שליחו שבא במקומו, אמת שמספרו הייתה לו בינה).

¹⁵ אפשר ומגמת רמב"ן לחקות את סגנונו והילוך תלמודו של הרי"ף היא שהביאה אותו להתעלם בחיבור זה (בשונה מחיבוריו המאוחרים יותר) מן הרמב"ם ומבעלי התוספות גם יחד. עם זאת, יתכן והתעלמות זו משקפת את העובדה שבשלב כה מוקדם של יצירתו הוא עדיין לא היה מודע לחיבוריהם ההלכתיים. על כך ראו: ח"ד שעוועל, רבינו משה בן נחמן: תולדות חייו, זמנו וחיבוריו, ירושלים תשכ"ז, עמ' עד-עה.

¹⁶ על כך ראו: טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 20-39.

¹⁷ על יחסו המורכב של הרמב"ם לרי"ף ראו: שם, עמ' 131-132. על התנגדויות להתקבלותו של הרמב"ם בספרד ראו: תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 44, הערה 57.

השונים נראה שהוא שאב אותה מן החיבור הכתוב שהיה בידו.¹⁸ על כן את פעילותו הספרותית הזו של רמב"ן קשה לראות כביטוי למאבק בין חוגים ומסורות רבניות שונות.

את 'מלחמותיו' של רמב"ן על מעמדו של הרי"ף יש להבין אפוא, ככל הנראה, בהקשר רחב יותר, ובעיקר על רקע צומת הדרכים ההיסטורי בתולדות הספרות הרבנית שאליה נקלע רמב"ן. כמה עשרות שנים קודם ללידתו ציין ר' אברהם אבן דאוד ב'ספר הקבלה' שחבר כי 'לאחר פטירת ר' יוסף הלוי [אבן מיגש] ז"ל שמם העולם מן הישיבות של חכמה'.¹⁹ תיאור זה המשקף תחושה של שפל ביצירה הרבנית בספרד באמצע המאה השתים-עשרה עולה גם ממקורות אחרים בני התקופה.²⁰ דלדולה של היצירה התלמודית בספרד בתקופה זו בולט ביותר, משום שהוא עומד בניגוד גמור ליצירה התלמודית בת אותה תקופה באשכנז ובצרפת, ומאידיך בניגוד גם ליצירות רוחניות אחרות בתחומי פרשנות המקרא, הדקדוק והפיוט שפרחו באותה עת בספרד עצמה. אל תוך שממת היצירה הרבנית הזו צמח והתבגר רמב"ן. למעלה משנות דור חלפו מאז פטירתו של ר"י מיגאש (בשנת 1141), תלמידו הבכיר של הרי"ף, ודלדולה של היצירה הרבנית הספרדית איים, בעיני רמב"ן, להפוך לתלישות היסטורית בלתי-הפיכה. הוא ראה בעיניו כיצד עולם התורה הולך ומאבד את אחיזתו - הרופפת ממילא - במסורת הספרדית העתיקה, שאת מייצגה החשוב הוא ראה, כמובן, ברי"ף. רמב"ן היה בוודאי מודע לכך שבצפון צרפת תורתם של בעלי התוספות מתפתחת ועושה פירות. הוא לבטח גם הכיר את מרכזי התורה הפורחים בפרובנס - בשניים מחכמי פרובנס, ר' יהודה בן יקר ור' נתן בן מאיר, הוא אף ראה את רבותיו ומהם למד תורה בעצמו. למרות זאת, אופייה הספקולטיבי, היצירתי והביקורתי של התורה שהגיעה מן הצפון לא מלא בעיניו, ככל הנראה, את המקום החיוני של שימור המסורת העתיקה. על כן יציאתם של חכמים פרובנסלים כמו רז"ה וראב"ד כנגד תורתו של הרי"ף סיכנה בעיניו לא רק את מעמדו של החכם הקדמון הנערץ, אלא גם את מה שנותר מן המסורת העתיקה של חכמי ספרד, שעלולה הייתה לאבד בזאת את נושא דברה המוסמך והחשוב ביותר.

את המניע העמוק של רמב"ן בחיבוריו הפולמוסיים ובמערכה הלוחמנית אותה הוא קשר כנגד ההשגות על הרי"ף יש לראות אפוא, ככל הנראה, בצורך העמוק להיאחז במסורת העתיקה של הגאונים וחכמי ספרד, מסורת אשר רמב"ן יכול היה לצפות בעיני רוחו בדאבון לב, כשהיא הולכת ונבלעת בסערת גלי הזמן בתוך קו האופק של העבר.²¹ ואכן, בדיונים ההלכתיים הארוכים והרחבים שבספר המלחמות ניכר המשקל הרב והמכריע שניתן - לא בלבד להלכותיו של הרי"ף - אלא אף למסורת הגאונים, ולכתביהם של רבינו חננאל, ר' יוסף הלוי אבן מיגש ור' יהודה אלברצלוני (ר' יהודה הנשיא), שבכולם ראה רמב"ן את אוצריה המוסמכים של המסורת העתיקה והאותנטית. כך, למשל, אנו מוצאים את רמב"ן בתגובה תוקפנית אופיינית כנגד הסתמכותו של רז"ה על 'חכמי צרפת וחכמי נרבונה עמודי עולם ז"ל': 'והוא [=והלא] בעל הלכות גדולות ובעל הלכות פסוקות... וקבלה בידיהם מראשונים ופשטה ברוב ישראל בספרים ישנים ובכל הבאים מספרד ומן הישיבות, וכבר נבדקו בבבל ספר הישנות בזה ע"פ שאלת חכמי הצרפתים, וכן נמצא בנוסחאות בדוקות לגאונים הראשונים, וכל זה מוכיח שהוא דבר מוסכם משנים קדמוניות' ('מלחמות', פסחים, ז ע"ב). במקום אחר, תוך שהוא מתעמת עם רז"ה בשאלה של נוסח, הוא מעיר באירוניה מופגנת: "גם בעיני ייפלא,

¹⁸ B. Septimus, "Open Rebuke and Concealed Love": Nahmanides and the Andalusian Tradition', Isadore Twersky (ed.), *Rabbi Moses Nahmanides (Ramban): Explorations in His Religious and Literary Virtuosity*, London 1983, p. 34, no. 92. בהקשר זה יש להעיר שלידי רמב"ן הגיע נוסח ה'הלכות' בכתב ידו של הרי"ף עצמו. ראו: פלורסהיים, הידושי הרמב"ן, עמ' כד-כה; יהלום, 'להגיה ספרים אי אפשר: עיונים בביקורת הנוסח של הרמב"ן', *JSIJ* 6 (2007), עמ' 202-204. עובדה זו אינה משנה כמובן את תמונת זיקתו האישית של רמב"ן לבית מדרשו של הרי"ף.

¹⁹ ספר הקבלה, עמ' 65.
²⁰ על דלדולה של היצירה הרבנית בתקופה זו בספרד ראו בהרחבה: תא-שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז 1350-1100, ירושלים תשנ"ו, עמ' 36-57.

²¹ יש לציין, וכפי שהראה ספטימוס, שלמעשה זיקתו של רמב"ן לעולמם הדתי של חכמי ספרד רחבה יותר וחורגת הרבה מעבר לתחום ההלכתי-תלמודי. ראו: ספטימוס, תוכחת מגולה.

אבל אף בסדר עבודת הבבלי אשר מימי רבותינו כתוב בו פייסות, וכן בדברי הפייט הראשון ר"א [ר' אלעזר] ברבי קליר ובקרובות הגאונים וחכמי הישיבות ורבני ספרד האחרונים ז"ל, ואי אפשר שיטעו כל רבותינו ואבותינו, ולבעל המאור הזה לבדו נתנה חכמה ואין לזרים אתו ('מלחמות', יומא א ע"א). קנאותו של רמב"ן, מתברר, לא נבעה רק מהערצתו לדמותו הגדולה של הרי"ף, אלא מדבקות במסורת ההלכתית באשר היא, מחרדתו המסורתנית ומתוך חשש עמוק מן היומרה הצרפתית-פרובנסלית להעמיד מסורת זו למבחן הביקורת הפרשנית.

'לא אהיה להם חמור נושא ספרים' – מהתבטלות עצמית להתעצמות פרשנית

בעמדתו הקנאית של רמב"ן למסורת ספרד יש לראות, כאמור, מפתח להבנת נקודת המוצא האישית והדתית שממנה הוא יצא למסע היצירה על התלמוד. ואולם עיון מקיף בהקדמותיו והערותיו של רמב"ן לחיבורים שיצאו מתחת ידיו במהלך שנות חייו מלמד על תנודות ושינויים בגישתו לנושא זה. מעקב צמוד אחר ביטויים אלה יחשוף את קווי המתאר להתפתחות עולמו הלמדני וימחיש את דרך התגבשותו. תנודה ראשונה בעולמו של רמב"ן באה לידי ביטוי, למעשה, כבר במהלך כתיבת ספר ה'מלחמות' עצמו, אותו חיבר רמב"ן בשני שלבים – בשלב ראשון את ספר ה'מלחמות' על סדרי נשים ונזיקין, ורק בשלב מאוחר יותר את ספר ה'מלחמות' על סדר מועד.²² השינוי שחל בגישתו למלאכת ההגנה על הרי"ף משתקף מהקדמתו לחלק השני של החיבור.²³ כאן ניתן להתרשם שלקראת ההעלאה של חלק זה על הכתב שינה המחבר מעט את טעמו הספרותי ובמידה מסוימת אף את גישתו הלמדנית.²⁴

את דברי הקדמתו לחלק השני של ספר ה'מלחמות' פותח רמב"ן בהתנצלות מפתיעה. כאן הוא מביע צער וחרטה על הסגנון הבוטה שבו נקט לעיתים בחלק הראשון של חיבורו, והוא תולה אותו ב'רתיחת ימי הנעורים':

וכבר השלמתי חבורי בחלק הראשון על תכונה אחרת, כי הרתיחוני ימי הנעורים והקדיחו הבחורים אש באפי, וקנאתי לרבנו הגדול רבי יצחק אלפאסי זכרונו לברכה קנאה גדולה... ואחרי שובי נחמתי ואחרי הודעי חזרתי בי מן הדרך, פן אהיה כמתגדר במלאכתי ואינה לפי כבוד הרב... לכן נמנעתי בכל הסדר הזה, והוא סדר מועד, מהשיב על הרב הנזכר זולתי לבקש את נרדף, רוצה לומר לתרץ דברי רבנו הגדול, ולפרש אותם.²⁵

מעבר לשינוי הסגנון, רמב"ן מצהיר כאן גם על שינוי אסטרטגי בהתנהלותו הפולמוסית – מכאן ואילך הוא מבקש להתמקד אך ורק בהגנה על דברי הרי"ף, ולהימנע מגלישה לפסים של וויכוח למדני ישיר כנגד רז"ה. ואכן ב'מלחמות' על סדר מועד ניתן לזהות נימות מתונות ומפויסות,²⁶ גם

²² יש לציין שהחלוקה בין החלק הראשון לחלק שני של ה'מלחמות' איננה תואמת בהכרח את החלוקה המקורית של ספר המאור (שאליו, כאמור, מתייחס רמב"ן בספר ה'מלחמות') לשני חלקיו: 'המאור הגדול' (על סדרי נשים ונזיקין) ו'המאור הקטן' (על סדר מועד, ומסכתות ברכות וחולין). כך, למשל, מן ההפניות הפנימיות נראה שחלקו הראשון של חיבור ה'מלחמות' כלל גם את מסכת ברכות (ראה, למשל, 'מלחמות', יבמות, מב ע"ב).

²³ שתי ההקדמות מובאות בדפוסים ברצף בפתיחת ה'מלחמות' על מסכת ברכות, ובמהדורת שעוועל (הקדמה לספר מלחמות ה', כתבי רמב"ן, א, תי-תיד) הובאו כהקדמה אחת. מאחר ומן האמור בהמשכה של ההקדמה ה'אחת' ברור שמדובר על הקדמה לחלק שני של החיבור, תהה המהדיר 'מפני מה לא כתב הרמב"ן הקדמה לחלק הראשון של ה'מלחמות' (שם, הערה 1). ואולם מן הדפוסים הראשונים ברור שבנוסח הרחב המובא על ידי שעוועל, כאמור, כלולות שתי ההקדמות ברצף: האחת פותחת במילים 'בראשית רחישת המחשבה' (עמ' תי), והיא-היא ההקדמה לחלק הראשון, והאחרת – הקדמת החלק השני – פותחת במילים 'אמר משה בר נחמן ז"ל... (עמ' תיב).

²⁴ לא ברור מהו פרק הזמן שחלף מעת חתימת החלק הראשון של ה'מלחמות' ועד לפנייתו של רמב"ן לכתובת החלק השני. ואולם מן העובדה שבחידושי רמב"ן אנו מוצאים הפניות ל'מלחמות' על סדר מועד (אשר שייכים לחלק המאוחר של ה'מלחמות') לא פחות מאשר לחיבור ה'מלחמות' שעל סדר נשים ונזיקין ניתן ללמוד שזה כמו זה קדמו לחיבור ה'חידושים', ומכאן יש להסיק אפוא שחיבור ה'מלחמות' כולו, על שני חלקיו, חובר בצעירותו של רמב"ן.

²⁵ הקדמה לספר מלחמות ה', כתבי רמב"ן, א, עמ' תיג

²⁶ להלן מקצת מאותות ההתמתנות של סגנון הוויכוח בספר ה'מלחמות': 'אינני כמשיב על דברי בעל המאור ז"ל אלא כמוסיף על דבריו' (עירובין ה ע"א); 'ויפה כוון בעל המאור בראשונה' (עירובין יד ע"ב); 'רואה אני את דבריו...'

אם התנזרות מוחלטת מן העוקצנות החריפה כנגד מבקרי הרי"ף עדיין אין כאן.²⁷ ואולם עיון מדוקדק בחלקו השני של ספר המלחמות עשוי לזהות שינוי מגמה מהותי עוד יותר. במקומות מספר רמב"ן נוטש במקצת את עמדת ההגנה הבלתי מותנית על הרי"ף, ומגלה נכונות, אף אם זהירה ומהוססת, לחשוף בקיעים בין עמדתו האישית לבין דעת הרי"ף. במקרים מסוימים הוא אף מצטרף במשתמע לעמדת הביקורת, ומניח לקורא להבין שדברי ההגנה שהוא נושא לזכותו של הרי"ף אינם משקפים בהכרח את דעתו-הוא. כך, למשל, במקום אחד הוא מעיר בנימת הסכמה על דברי רז"ה: 'וכן היה נראה, אלא שדברי רבינו הגדול צריכין לפני' (סוכה ד ע"ב), ובסמוך לכך: 'אני לא לחלוק באתי שאיני כדאי, אבל דעתו של רבינו הגדול ז"ל גליתי ופירשתי' (סוכה ה ע"ב). במקום אחר רמב"ן איננו נמנע מלהעלות תמיהה על עמדת הגאונים כולם: 'הנה בעל המאור מתמיה על רבינו הגדול, ואני תמה על כל הגאונים שכך פסקו כולם זיכרונם לברכה, ולא ראינו להם בחיבוריהם המגיעים לידינו טעם מפורש בדבר... (ביצה ד ע"א).²⁸ ויש והוא מודה בגילוי לב של ממש: '...וכל זה [רק] להעמיד דברי הראשונים אם נוכל לה' (חולין מד ע"א).

מאחר ופער זה בין עמדתו האישית של רמב"ן לעמדת הרי"ף שעליה הוא מגן עלול להתפרש כביטוי להעדר יושרה אינטלקטואלית, רמב"ן מקדיש מקום רחב בהקדמה זו (לחלקו השני של ספר המלחמות) להצדקת האסטרטגיה הפרשנית הכפולה. גילוי הדעת העקרוני המובע כאן, הוא בעל חשיבות מיוחדת להבנת הגישה המטא-הלכתית של רמב"ן מנקודת זמן זו ואילך:

אתה המסתכל בספרי, אל תאמר בלבבך כי כל תשובתי על הרב רבי זרחיה זכרונו לברכה כלן בעיני תשובות נצחות ומכריחות אותך להודות בהם... אין הדבר כן. כי יודע כל לומד תלמודנו שאין במחלוקת מפרשיו ראיות גמורות, ולא ברוב קושיות חלוטות, שאין בחכמה הזאת מופת ברור, כגון חשבוני התשבורות ונסיוני התכונה. אבל נשים בכל מאודנו ודיינו מכל מחלוקת בהרחיק אחת מן הדעות בסברות מכריעות, ונדחק עליה השמועות ונשים יתרון הכשר לבעל דינה מפשטי ההלכות והוגן הסוגיות עם הסכמת השכל הנכון... ויש אשר אנחנו מלמדים זכות על דברי רבנו עם היותם עדין רחוקים בפשטי הסוגיא או הסוגיות. אבל כונתנו בזה לגלות און התלמידים במה שיש בהן מן הזכות. ואין אנו מעלימים מהגיד לכל מסתכל בספרנו מה שנשאר עליה מן הספק. וזה מותר לנו אנחנו, מפני שאנו באים ללמד זכות על הרב הגדול ודברי הראשונים, וכן חובתנו עמו...²⁹

הדרך שבה רואה רמב"ן את טיבו של הדיון התלמודי מפתיעה ויוצאת דופן, וככל שידוע לי אין למצוא בדומה לה בספרות הרבנית של ימי-הביניים. גדול פרשני התלמוד בספרד מודה כאן שאין בידיו, ולא יכולה להיות, דרך להגיע לתשובות חד-משמעיות בשאלות הפרשניות השונות, שכן העיון התלמודי לעולם לא ישיג את הדיוק המדעי המאפיין את העיון המתמטי ('חשבוני התשבורות') או את הניסיון האסטרונומי ('נסיוני התכונה'). מגמתו של הפרשן, מכאן ואילך, תהא צנועה הרבה יותר ויהא עליה להתגדר בהכרעות יחסיות לטובת הדעה אשר הולמת יותר את הסוגיה התלמודית, את ההיגיון המשפטי ואת העקיבות הלוגית. מן העמדה היחסית הזו נובעת כמובן ההצדקה ללמד זכות ככל שניתן על הרב הגדול, שגם בה עשוי להיות ערך מסוים, גם אם בסופו של דבר לא יהא בה כדי להכריע כדבריו.

(פסחים יח ע"ב). ביטויים מפויסים מעין אלה קשה למצוא בחלק ה'מלחמות' על סדרי נשים וניזקין. בהקשר זה יש לציין שביטויים מעין אלה מאפיינים את כתיבתו של רמב"ן בסדר מועד החל ממסכת עירובין, מה שמעלה אפשרות שה'מלחמות' על מסכת שבת שייך לחלק הראשון (כמו מסכת ברכות, ראו לעיל).

²⁷ ראו, למשל, עירובין יא ע"ב; פסחים ט ע"ב; יומא א ע"א.

²⁸ תופעה נוספת שבאה לידי ביטוי בעיקר בחלקו השני של ספר המלחמות היא אסטרטגיית ההגנה על הרי"ף תוך הצדקת עמדתו העקרונית של רז"ה בטענה שהיא-היא, למעשה, עמדתו של הרי"ף, אלא שהיא לא הובנה נכונה על ידי המבקר. ראו, למשל: מגילה י ע"א; מועד-קטן י' ע"א.

²⁹ הקדמה לספר מלחמות ה', כתבי רמב"ן, א, עמ' תיג-תיד.

הצהרה זו בראש חלקו השני של ספר המלחמות, כמו גם הנימה המהוססת-משהו והבוטחת פחות בצדקת עמדתו של הרי"ף משקפת אפוא שינוי בטעמו ודרכו של רמב"ן. מתברר שבניגוד לחלק הקדום של ה'מלחמות' שנכתב, על פי עדותו העצמית של רמב"ן, תחת השפעתה של 'רתחת ימי הנעורים', ועל כן מביא לידי ביטוי את רוחו הקנאית ודבקותו הבלתי מתפשרת במשנתו של הרי"ף ובמסורת הגאונים, הרי שבחלק המאוחר יותר (אכן, ככל הנראה, לא הרבה מאוחר יותר), באה לידי ביטוי התמתנותו היחסית וראשית התגבשותה של עצמאותו הפרשנית. רמב"ן אשר מוכן להודות בהקדמה זו שלעיתים פירושו של הרי"ף 'עדין רחוקים בפשטי הסוגיא או הסוגיות', גם אם במשתמע וגם אם בזהירות מופלגת, איננו אותו רמב"ן שקנאותו לרי"ף הביאה אותו בימים אחרים לצאת בביטויים יוצאי דופן בחריפותם, כנגד מבקריו, ביטויים אשר לימים, כפי שנזכרנו, הוא עתיד להביע עליהם חרטה.

מגמה זו של השתחררות מן השעבוד הבלתי-מותנה למסורת 'הראשונים' הקדומה של הגאונים והרי"ף והתגבשות עצמאותו הפרשנית של רמב"ן הבשילה באופן סופי במהלך הפרקים הבאים של יצירתו – בחידושיו לתלמוד שאותם חיבר בשנות העשרים המתקדמות של חייו, ובאופן מיוחד ביצירה המאוחרת יותר, היא חיבור ההשגות על ספר המצוות לרמב"ם. בסביבות שנות הארבעים המאוחרות לחייו³⁰ לכשהגיע לידי של רמב"ן ספר המצוות של הרמב"ם ובו קריאת תיגר על מחברים שקדמו לו במלאכה זו ובעיקר על בעל 'הלכות גדולות', השחזר רמב"ן שוב את קולמוסו וכמחדש ימיו כקדם יצא להגן על המסורת הקדומה מפני מתקפותיו של הרמב"ם. כדרכו, בהקדמתו לספר ה'השגות' הציג רמב"ן את כוונותיו ואת יעדיו בחיבור זה. בראשית דבריו הדגיש רמב"ן את עקביותו בחיבוריו השונים ואת אחיזתו הנחושה במלאכת ההגנה על הקדמונים – בה שקע כבר משחר נעוריו ואליה הוא שב גם כעת:

[...] והיום כאשר זרחו על פני כוכבי זקוני הראני ה' והנה לפני מאמר וספר נותן אמרי שפר, אגרת מקוטרת מור וקדה, יקר מכל כלי חמדה, חיבור לרב הגדול מבצר ומגדול, בניין בעניין אין לו חקר ומניין, עמוק עמוק מי ימצאנו ורחוק רחוק מי יראנו. וגם הרב על הראשונים יתמרמר, שאגה לו כלביא ראיות להביא, כי בעל ההלכות רב שמעון הביט צר מעון, לא עמדו במרחב רגליו ועננה תשכון עליו. בעיניים סגורות וידיים אסורות ספר המצוות ומנה התורות, שגה בפשוטות טעה בברורות, והוא ארז בלבנון בכבוד ובגודל [...] ותשאני רוח ללמד עליהם זכות, ולבי ערב להודיע אל הרב שלא בא עד התכלית ואל המופת לא קרב.³¹

רמב"ן יוצא כאן אפוא, כדרכו, להגנת הקדמונים ותורתם, והפעם – על כבודו הפגוע של ר' שמעון קיירא, בעל 'הלכות גדולות', אשר הוצג בספר המצוות של הרמב"ם ככלי ריק, כאילו 'שגה בפשוטות, טעה בברורות'. רמב"ן מבקש להוכיח שביקורתו של הרמב"ם נובעת מחוסר הבנה מעמיקה של דברי בה"ג: '...להודיע אל הרב שלא בא עד התכלית ואל המופת לא קרב'. אלא שכאן מוסיף רמב"ן הסתייגות, אשר ברורה כמותה עדיין לא יצאה מתחת קולמוסו הפולמוסי, ואשר מסמנת תפנית של ממש בגישתו לתורתם של ה'קדמונים':

והנה עם חשקי וחפצי להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצווארי רביד ועל ידי צמיד, לא אהיה להם חמור נושא ספרים, אבחר דרכם ואדע ערכם. אך באשר לא

³⁰ בפתח ההקדמה לחיבור ה'השגות' מתייחס רמב"ן לחיבורי ההגנה הקודמים שלו, ספר המלחמות וספר הזכות, מתוך ריחוק של זמן, כאשר הוא מייחס אותם ל'ימי חרפו', היינו לצעירותו. לעומת זאת ביחס למועד כתיבת ה'השגות' הוא רומז בדבריו: 'היום כאשר זרחו על פני כוכבי זקני', היינו בשעה שהלובן החל לעלות בשערותיו. מצד שלישי, השוואת המקבילות בין חיבור זה לפירוש התורה שהתחבר בסמיכות זמנים מלמדת שאת ה'השגות' יש להקדים לפירוש התורה. לדוגמה מובהקת של התפתחות בגישתו של הרמב"ן בין חיבור ה'השגות' לפירוש התורה ראו: י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן, תשנ"ב, עמ' 94-97. אם אמנם, כפי שנראה להלן, פירוש התורה התחבר בשנות החמישים והשישים של המאה השלוש-עשרה. הרי שאת חיבור ה'השגות' יש לתארך ככל הנראה לשנות הארבעים המתקדמות של אותה מאה.

³¹ השגות הרמב"ן לספר המצוות, ספר המצוות לרמב"ם, מהדורת שבתי פרנקל, ירושלים תשנ"ה, הקדמה, עמ' יב.

יכילו רעיוני אדון לפניהם בקרקע, אשפוט למראה עיני. ובהלכה ברורה לא אשא פנים בתורה, כי ה' יתן חכמה בכל הזמנים ובכל הימים, לא ימנע טוב להולכים בתמים.³²

דבריו אלה מצהיר רמב"ן לראשונה שיש מפירושיהם של ה'ראשונים' ומעמדותיהם ההלכתיות שאינם מתיישבים על דעתו, ובמקרים אלה אין הוא מתכוון לשאת להם פנים, אלא לשפוט על פי ראות עיניו ולמיטב שיקול דעתו. הצהרה זו מנוסחת באופן חד ונוקב לאין ערוך יותר מאשר פרימתה המהוססת והמעודנת של מחויבותו לרי"ף כפי שהיא באה בהקדמה השנייה לספר ה'מלחמות', לפיה, כזכור, פירושיו של הרי"ף לעתים 'רחוקים בפשטי הסוגיא'. רמב"ן מוצא לנכון להזהיר בזאת את המעיין בהשגותיו באופן שאיננו משתמע לשתי פנים, לבל יטעה ולבל ייחס לו את דעות ה'ראשונים' שעליהם הוא מגן, גם אם הוא מתמסר 'לקיים דבריהם ולהעמיד'. הנה כי כן, בד בבד עם קנאותו לכבודם של הקדמונים, רמב"ן איננו מוותר כאן על דעתו ועל עצמאותו כפרשן התלמוד. את מסע ההגנה על תורתם של קדמונים יש לראות אפוא כדרך לשמר ולעגן את מעמדם התורני בנושאי מסורת ההלכה והמנהג הקדום, אך לא בהכרח כביטוי לעמדותיו האישיות שלו-עצמו. כאן, מבשילה עמדתו הבוגרת והבשלה של רמב"ן שבניצניה ניתן היה לחוש כבר בהקדמה השנייה למלחמות. עם שהוא עדיין ניצב בחזית ההגנה על כבודה של המסורת ההלכתית הקדומה ושל נושאייה, כעת הוא כבר נכון לפקוח עין ביקורתית כלפי הגאונים, בעל הלכות גדולות והרי"ף, ולמעלה מכך – לשפוט ולהכריע בשאלות העומדות על הפרק ולהביא לידי ביטוי את עצמאותו הלמדנית.³³

את העמדה הזו אשר אותה בחר רמב"ן להציג בהקדמה לחיבור ה'השגות' ניתן לזהות, למעשה, כבר בחיבורו הגדול, חידושי התלמוד, חיבור המוקדם לספר ההשגות על הרמב"ם אך מאוחר ל'מלחמות'. כבר כאן, במקרים רבים רמב"ן איננו נמנע מביקורת על הרי"ף ומהסתייגות מהלכותיו, עם שהוא רוחש לו כבוד רב ומקפיד על שימור מעמדו כ'רבינו הגדול'.³⁴ ברם, ביצירה זו, שהיא פסגת הישגיו התלמודיים של רמב"ן, משתקפת התפתחות אינטלקטואלית נוספת, רחבה ודרמטית לא פחות, אשר נוגעת לפרספקטיבה חדשה אותה אמץ רמב"ן בבואו להקים את מפעל הפרשנות לתלמוד כולו.

ספרות ה'חידושים' – מגמתה ומקומה ביצירת רמב"ן

ספר 'חידושי התלמוד' שכתב רמב"ן, הוא למעשה חיבור פרשני לתלמוד. במידה רבה ניתן לראות בו המשך לחיבורי הפרשנות לתלמוד שנכתבו לפניו ובזמנו, כמו פירוש רש"י, פירושם של בעלי התוספות, ופירושיהם של ר' יוסף אבן מיגש (ר"י מיגאש), ר' מאיר הלוי אבולעפיה (רמ"ה), ר' יונה גרונדי ואחרים. מנקודת מבט אחרת ניתן לראות גם את החוט המקשר בין הדיונים הפרשניים בספר המלחמות ובספר הזכות, אגב הפולמוס, לבין פירושו המקבילים של רמב"ן בספר החידושים, כשהם כבר משוחררים מן ההקשר הפולמוסי.³⁵ ואולם גם אם במבנהו ובאופי הסוגה הספרותית דומה חיבור זה ליצירות קודמות, הרי שכפי שאראה בהמשך, בתשתיתה של יצירה זו מוטמעת תפיסה למדנית חדשה.

אימתי התחבר ספר ה'חידושים' לתלמוד? בסביבות שנת 1223 הופיע בברצלונה 'ספר התרומות' לר' שמואל בן יצחק הסרדי.³⁶ בחיבור זה מתועדת סדרה של שאלות שבהן פונה הסרדי לרמב"ן,

³² שם.

³³ על היחס המורכב, לעיתים הכפול, של רמב"ן למסורת הגאונים ראו: הלברטל, על דרך האמת, עמ' 82-83; יהלום, 'הקבלה נקבל – הרמב"ן והתלמוד הירושלמי', שנתון המשפט העברי, כג (תשס"ה), עמ' 37-39.

³⁴ על תהליך דומה שעבר רמב"ן גם בהקשר של פרשנות המקרא – מהשתעבדות עמוקה לפירושי חז"ל בחיבורו 'תורת ה' תמימה' אל הפגנת עצמאות רבה יותר בפירוש התורה – ראו: ע' ישראלי, 'מדרשת 'תורת ה' תמימה' לפירוש התורה: אבני דרך ביצירתו של הרמב"ן', תרביץ פג (תשע"ה), עמ' 172-174.

³⁵ המקבילות הפרשניות בין דברי רמב"ן בספר ה'מלחמות' לדבריו בחידושים הן רבות, ובאמצעותן ניתן לזהות לעיתים מעתקים למדניים ושינויי תפיסה במשנתו של רמב"ן.

³⁶ על חכם זה ועל חיבורו ראו במבואו של אריה גולדשמידט למהדורת 'ספר התרומות' שלו: א' גולדשמידט (מהדיר), ספר התרומות לר' שמואל בן יצחק הסרדי, ירושלים תשמ"ח, א, מבוא, עמ' 12-18. את מועד חיבורה של היצירה הזו חשף הסרדי עצמו אגב אורחא: 'הרי שאנו עומדין בתקפ"ג ליצירה', היינו שנת 1223 (ספר התרומות מה, כג,

בן העיר הסמוכה בספקות שבידו בענייני הספר, ובצדן תשובותיו המפורטות של החכם מגרונה.³⁷ התכתבות זו כשלעצמה, כמו גם אופן הפנייה אליו על ידי הסרדי, מלמדת על מעמדו הרבני הבכיר של רמב"ן כבר בסביבות שנת השלושים לחייו.³⁸ ואולם בנוסף לתשובות אלה, ר' שמואל הסרדי מצטט בחיבורו גם מובאות מתוך חיבורים שעל פי דבריו יצאו מתחת ידיו של רמב"ן. לעיתים הוא מציין במפורש שמקור הדברים הוא ב'ספר הזכות' המוכר והידוע, ואולם במקומות אחרים הוא מעיר באופן סתמי: 'וכתב רמב"ן...'; 'וכן כתב...'; 'מצאתי שכתב...'; וכדומה. בדיקה פשוטה מלמדת שהציטוטים המובאים כאן לקוחים מן החיבור המוכר היום כספר חידושי רמב"ן למסכתות כתובות, קידושין, בבא-מציעא, בבא-בתרא ושבועות.³⁹ נמצא אפוא שבעת שכתב הסרדי את ספר התרומות שלו, כאמור בסביבות שנת 1223, כבר היה מונח לפניו ספר 'חידושי רמב"ן', ולכל הפחות מהדורה ראשונה שלו. לכך ניתן להוסיף גם את עדותו של רמב"ן עצמו, שבחידושו למסכת עבודה זרה, תוך כדי דיון בסוגיית החישוב ההיסטורי של שנות השמיטה הוא מציין אגב אורחא: '...ולפי חשבון זה תהא שנת ארבעת אלפים תתקפ"ג שנת שמיטה' (חידושי רמב"ן, עבודה זרה, ט ע"ב) - משמע בעת כתיבת הדברים עמד רמב"ן מספר שנים (סביר להניח יותר משנה אחת, אך לבטח פחות משבע) קודם לשנת תתקפ"ג – היא שנת 1223. על פי נתונים אלו, ובהנחה שרמב"ן נולד במחצית הראשונה של שנות התשעים (למאה השנים-עשרה),⁴⁰ נוכל לשער אפוא שאת חידושו לתלמוד חיבר רמב"ן ככל הנראה במהלך שנות העשרים המאוחרות של חייו.⁴¹

עמ' תתמב). יש להניח אמנם שכתובתו של חיבור זה ארכה זמן, ואולם לא סביר שהיא התפרסה על פני שנים רבות, שכן בעיקרו של דבר ועל פי עדותו של המחבר עצמו, מדובר בפעולה ספרותית של ליקוט ועריכה מתוך חיבור קודם של אותו מחבר – 'ספר הזכרונות', שאיננו בידינו. ראו הקדמתו של ר' שמואל הסרדי: ספר התרומות, א, עמ' 31.³⁷ התכתבות זו שבין ר' שמואל הסרדי לרמב"ן תועדה גם בכת"י פרמה 3525, ופורסמה מתוך כתב-היד הזה על ידי שמחה אסף, ולאחר מכן על ידי חיים דב שעוועל. ראו: ש' אסף, 'תשובות הרמב"ן', הני"ל, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 53-119; ח"ד שעוועל, תשובות רבינו משה בן נחמן, מתוך כתבי יד וספרי ראשונים, ירושלים תשל"ה. על היחס והזיקה בין שתי המקבילות ראו: שעוועל, שם, עמ' 5-9; גולדשמידט, שם, עמ' 16-17.³⁸ אכן, אין לשלול את האפשרות שזמנה של ההתכתבות מאוחר מעט יותר, והתשובות שורבבו לתוך נוסח הספר לאחר חתימתו, ראו גולדשמידט, שם, עמ' 17, ושם, הערה 15. ומכל מקום, ברי שאין מדובר על שנים רבות מאוחר יותר.

³⁹ השו"ו, למשל: ספר התרומות ב, א, עמ' מה, וחידושי רמב"ן, קדושין ו ע"ב; ספר התרומות כו, ד, עמ' תפט, וחידושי רמב"ן, שבועות, מא ע"ב; ספר התרומות מא, א, עמ' תשז, וחידושי רמב"ן שבועות, שם; ועוד. בכל המקרים הללו מדובר בציטוטים מדויקים למדי, שאינם באים באף חיבור אחר של רמב"ן שבידינו, אלא בחידושים. ההתמקדות במסכתות האמורות קשורה, כמובן, למכלול הנושאים שבהם עוסק 'ספר התרומות'. אין להסיק מכך שהחידושים לשאר המסכתות טרם נכתבו.

⁴⁰ העדויות שבידינו על מועד לידתו של רמב"ן הן מאוחרות ביותר. לראשונה באים הדברים בספרו של דוד גאנז, 'צמח צדק', במאה השש-עשרה, שם הוא מציין את לידתו של רמב"ן בשנת תתקנ"ד, היא שנת 1194. לא ברור אם מדובר במסורת או בספקולציה של גאנז עצמו (ראו הערתו של מרדכי ברויאר: מ' ברויאר [מהדיר], צמח דוד לר' דוד גאנז, ירושלים תשמ"ג, עמ' 124, הערה 100). מכל מקום יש לשער שקביעה זו איננה רחוקה מן האמת. מצד אחד חליפת המכתבים של רמב"ן עם ר' שמואל הסרדי הנדונה כאן מלמדת שבנקודת זמן זו התפרסם כבר ספר חידושו לתלמוד, ומאחר וחיבור זה התחבר לבטח במהלך שנים מספר, ועוד קודם לכן חיבר רמב"ן את ספר ה'מלחמות', ואת חיבור ההשלמה לרי"ף נמצא שקשה לאחר את שנת לידתו הרבה מעבר לאמצע שנות התשעים. מאידך, את שנת פטירתו לא ניתן להקדים לסוף שנות השישים של המאה השלוש-עשרה, שהרי על פי עדויות שבידינו לקראת 1267 או 1268 הוא עלה לארץ ישראל, ושם עוד חי ופעל שנים מספר. נמצא שאם לא נרצה לייחס לו אריכות ימים מופלגת ביותר (שלא הותירה חותם על ביוגרפיות וכתובות לדורותיהן) קשה יהיה להקדים את שנת לידתו לשנות התשעים. את קביעתו של גאנז ששנת 1194 היא מועד לידתו של רמב"ן נוכל לקבל אפוא כסבירה.

⁴¹ וראו גם: תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 35. אכן, במהדורת 'חידושי התלמוד' של רמב"ן כפי שהיא לפנינו ניתן לזהות את עקבותיהן של תוספות שהוטעו בחיבור על ידי רמב"ן בשלב מאוחר יותר לכתיבה הראשונית. כך, למשל, הוא מוסיף לעיתים 'ועכשיו מצאתי...!', או 'ואחר שכתבתי כל זה מצאתי...!' (ראו, למשל, חולין יז ע"א; נדה יא ע"א; נדה לב ע"א; ועוד), וראו: שבט, חידושי הרמב"ן, עמ' 6-7. ואולם מאחר ולחיבור החידושים פנה רמב"ן כאמור רק לאחר שכבר כתב את חיבוריו הקודמים (או לפחות בשלב מתקדם של כתיבתם) ומאידך עד לסביבות 1223 הם כבר זכו לתפוצה, ברי שעיקרו של הספר נכתב במהלך תקופה מוגדרת, סביר להניח של כמה שנים, תקופה בה השקיע רמב"ן מאמץ מכוון ומרוכז ליצירת המפעל המנומנטי של החידושים. לשאלת דרך חיבור החידושים,

בידינו חיבורי החידושים של רמב"ן על מרבית מסכתות התלמוד של סדר נשים וסדר נזיקין:⁴² יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, בבא מציעא, בבא בתרא, מכות ועבודה זרה, וכן על המסכתות: שבת, חולין ונדה.⁴³ בחירת המסכתות מלמדת על האוריינטציה הלמדנית-פרשנית של מפעל החידושים שמוקד עניינו איננו פסיקת הלכה, גם אם בפועל לא אחת ניתן למצוא את רמב"ן חותם את דיונו הלמדני בפסק ההלכה העולה ממנו (בסגנון של 'ולעניין הלכה...' או 'ולעניין פסקא...'). עובדה זו לפיה רמב"ן לא ראה לנגד עיניו בחיבור זה את הכרעת ההלכה עולה גם מסוג המקורות שהוא עשה בהם שימוש. כך, למשל, בולט ביותר השימוש שהוא עושה בירושלמי לצורך פרשנותה של סוגיית הבבלי, אף שהוא נמנע באופן מוצהר מלהכריע הלכה על פיו,⁴⁴ ולעומת זאת בספר ההלכה האולטימטיבי במאה השלוש-עשרה – 'משנה תורה' לרמב"ם, רמב"ן ממעט לעשות שימוש, אלא, לעיתים, ובמידה וניתן לחלץ ממנו את ההיבט הפרשני של הסוגיה הנדונה.

בהקשר האישי-ביוגרפי של יצירת רמב"ן, המעבר מכתובת ה'מלחמות' לחיבור ה'חידושים' מסמנת מהפכה כפולה. ראשית, עצם העובדה שרמב"ן מתגלה כאן כמי שנוקט עמדה עצמאית משקפת שוב את תהליך התעצמותו האישית ותודעתו העצמית המתפתחת, שכבר נדון למעלה. בהקשר זה יש לשוב ולתת את הדעת לכך שברוח הצהרתו העתידית בהקדמה להשגותיו על ספר המצוות לרמב"ם,

דעתו של שבט (שם) היא שמדובר בחיבור רב זמני שהתחבר כ'ספר פתוח' במהלך שנים רבות. דעתו של תא-שמע, לעומת זאת היא ש'בעיקרו של דבר מהדורה אחת רצופה לפנינו, על ספקותיה והתלבטויותיה, אך לאחר שהופצה נוספו בה דברים בידי הרמב"ן, כרגיל בימי הביניים' (תא-שמע, שם, עמ' 48, הערה 66). בשל מיעוט העדויות לריבוד בחיבור זה, ובהתחשב בכך שבחלק מן המקרים ניתן לתלות את המעברים המלאכותיים שעליהם מצביע שבט בשאלה של סגנון, יש להעדיף בעניין זה את עמדתו של תא-שמע.

⁴² בהקשר זה יש להבחין בין חידושי רמב"ן על המסכתות המנויות למעלה לבין ה'לקוטות' – קובץ פירושים, דיונים הלכתיים, והארות, אשר סדורים על סדר מסכתות אחרות: ברכות, ומועד (להוציא שבת) ושבועות. אף שבהוצאות המאוחרות של 'חידושי רמב"ן' נכללו גם אלה בתוך מבנה של ספרות ה'חידושים', מדובר ללא ספק בשני קורפוסים שונים לחלוטין. כאן מדובר ככל הנראה בליקוטים (ממש כשם) של כתבים שונים שכתב רמב"ן, יתכן אף שבתקופות שונות של חייו – ולא במפעל שיטתי בעל מבנה ומגמה כמו ה'חידושים'. בתוך מסגרת זו של ה'לקוטות' ניתן לזהות סוגות כתיבה שונות, החל מקטעי פרשנות לתלמוד, בסגנון של ה'חידושים', דרך בירורי מנהג והלכה (ברכות ב ע"א: 'כבר היה מנהג בעיירות...'; ראש השנה לב ע"א: 'וזה שנהגו לומר זכרנו ומי כמוך...'; עירובין מג ע"א: 'ואני תמה על מה שראיתי במפרשי ימים...'), וכלה בדיונים הלכתיים מסדר שני, שאינם קשורים ישירות לסוגיה זו או אחרת. כך, למשל, בברכות מט ע"א: 'קשה לי בברכה זו של הטוב והמטיב'; שם ראש פרק ח: 'נראה לי דברכת האור אינה ברכת הנהנין...'; מגילה ב ע"א: 'אני תמה מאד, מה ראו על ככה ומה הגיע אליהם לעשות ישראל אגודות במצווה זו...'. במקרים מסוימים נראה מן הפתיחה שמדובר במסה שלא נכתבה מלכתחילה על סדר המסכת, כמו למשל כאשר בדבריו הסדורים על מסכת תענית (טו ע"א) הוא מעיר: 'מה ששינוי במסכת תענית...'. במקום אחר ניכרת 'גרירתם' של פרקים מסוימים מן ההקשרים המקוריים שבתוכם נבטו. כך, למשל, במסכת ראש השנה כו ע"א: 'ראשי דברים שחדשתי בשני פרקים הללו שבמסכת זו דראש השנה'. לא ברור האם רמב"ן עצמו הוא זה שערך את ה'קונטרסים' הללו על סדר המסכתות ויצר את ה'לקוטות', או שמא אחד מתלמידיו (מן המובאה האחרונה ממסכת ראש השנה נראה שלפחות במקרה זה נערכו הדברים על ידו). מן העובדה שהיקף המסכתות הכלולות ב'לקוטות' איננו מקביל למסכתות ה'חידושים' ואף במידה רבה משלים אותם, ניתן ללמוד אולי על כך שמגמתם של עורכי ה'לקוטות' היתה 'להשלים' באופן מלאכותי את המסכתות ה'חסרות' בחידושים לכדי קורפוס מלא יותר. יש לציין שלקובץ ה'לקוטות' אין בידינו כתבי יד, ואת אור הדפוס הוא ראה בסלוניקי בשנת תקנ"א (1791). ואולם כבר חכמי ימי הביניים הכירו אותו בשמו, ראו, למשל, חידושי הר"ן על הרי"ף, שבת יא ע"ב. לז'אנר ה'לקוטות' יש לשייך גם את ספר 'תורת האדם' (בחלקו ההלכתי), אשר גם הוא הינו ככל הנראה פרי ליקוטם של פירושי רמב"ן, אם כי כאן סביב נושא ולא סביב מסכת. על ה'לקוטות' ראו גם: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 36-37.

⁴³ סדר כתיבת החידושים על המסכתות השונות איננו ברור. אונא הסיק על בסיס הפניות פנימיות (כמו שכתבתי...! או 'כמו שאכתוב...! וכדומה) שרמב"ן כתב את חידושיו על סדר התלמוד (ל' אונא, רבי משה בן נחמן: הרמב"ן – חייו ופעולתו, ירושלים תשל"ז, עמ' 20), ואולם שבט הראה שניתן למצוא בחלקיו השונים של החיבור הפניות סותרות, מה שמלמד ככל הנראה שרמב"ן עדכן והסדיר לאחר מעשה לפחות חלק מן ההפניות הפנימיות, ועל כן לא ניתן ללמוד מכך על סדר כתיבת החידושים. ראו, שבט, חידושי הרמב"ן, עמ' 8, ושם הערה 38. וראו: יהלום, עיונים בביקורת הנוסח, עמ' 212, הערה 104.

⁴⁴ על כך העיר כבר יעקב זוסמן, ראו: י' זוסמן, 'פרקי ירושלמי', מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 281. על מקומו של הירושלמי במשנתו של רמב"ן בכלל, ראו: יהלום, הקבלה נקבל, עמ' 39-42; 54-56.

במקרים לא מעטים רמב"ן בחידושיו אף איננו נרתע מלחלוק על הרי"ף עצמו, מי שבעיניו היה כזכור למייצג האולטימטיבי של מסורת ההלכה הקדומה.⁴⁵ ואולם לא פחות מכך, המעבר והשינוי בעולמו של רמב"ן באים כאן לידי ביטוי במקום המרכזי שאותו הולכת ותופסת בחיבור זה משנתם של 'בעלי התוספות'.

אופיו של הדיון ב'חידושים' מושפע באופן בולט מן הסגנון והמבנה של חיבורי ה'תוספות' שהתחברו במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה, בעיקר בצפון צרפת ובאשכנז. במידה מסוימת, כפי שהעיר חיים סולובייצ'יק, בדרך עיונו התלמודי מייצג רמב"ן את ההמשך המובהק ביותר של 'בעלי התוספות'.⁴⁶ יתר על כן, על אף הכבוד שרוחש כאן רמב"ן לרי"ף כנושא המסורת העתיקה, חיבורי ה'תוספות' הם-אלו אשר עומדים במוקד הדיון הלמדני ב'חידושים', ובמקרים רבים הם משמשים כאן כנקודת מוצא עיונית לדיונים הפרשניים. באופן שיטתי מובאים ב'חידושים' פירושיהם של 'בעלי התוספות' בעקבות פירושו של רש"י, ועל יסוד דבריהם מכונן רמב"ן את המשכו של השקלא וטריא הפרשניים, גם אם לא תמיד הוא כובל את עצמו אך ורק למסגרת הדיון הזו. אם 'בעלי התוספות' נשאו ונתנו בפירוש הסוגיה התלמודית תוך שהם מבקרים את פירושו של רש"י לתלמוד, הרי שרמב"ן הרחיב את היריעה עוד והביא בכור הביקורת הן את פירושו של רש"י והן את אלה של בעלי התוספות עצמם. לעיתים רבות חותם רמב"ן את הדיון בהצעה עצמית משלו השונה מכל הפירושים הללו גם יחד, ובה ניכרת נטייה להבחנות משפטיות עקרוניות יותר מאשר לפתרונות טכניים כדרכם של בעלי התוספות.⁴⁷ אם בעלי התוספות ראו עצמם כ'מוסיפים' על פירושו של רש"י, הרי שבחידושי רמב"ן ניתן לראות אפוא מעין 'תוספות' ל'תוספות'. יתכן ותודעת ההקשר הזה משוקעת בכינוי 'חידושים' שחידש כאן רמב"ן לז'אנר הספרותי הזה, כמו בקש לומר שהוא מתיימר לתרום ולחדש שכבה נוספת לדיון התלמודי של רש"י ובעלי התוספות.⁴⁸

שינוי זה בעולמו של רמב"ן משקף את תהליך החלחול ההולך וגובר של משנת 'בעלי התוספות' לספרד ובעיקר למחוזות הצפוניים שלה – קטלוניה וחבל ארגון, כפי שתיאר אותו ישראל תא-שמע.⁴⁹ את התהליך הזה ניתן לבחון היטב דרך הפריזמה של החיבורים הפרשניים לתלמוד שהתחברו בסמיכות ליצירתו של רמב"ן. כמה עשרות שנים קודם לחיבור ה'חידושים', הופיע בספרד הדרומית ספר ה'פרטי פרטים' על התלמוד (הידוע יותר בשמו המאוחר 'יד רמה') של ר' מאיר אבולעפיה (רמ"ה), שאותו העריץ רמב"ן ועמו הוא עוד הספיק לעמוד בקשרי שאלות

⁴⁵ יצוין שגם הערתו של משה הלברטל על כך שרמב"ן יצא לחלוק על הרי"ף רק לחומרא, ואף פעם לא לקולא (הלברטל, על דרך האמת, עמ' 83, הערה 95), אין בה כדי למעט מגודל התעוזה הנדרשת מחכם מסורתן כמו רמב"ן לצאת כנגד מי שהוא כינה אותו בכל הזדמנות אפשרית 'רבנו הגדול'.

⁴⁶ H. Soloveitchik, 'The Halakhic Isolation of the Ashkenazic Community', in idem, *Collected* idem, 'The "Third Yeshiva of Bavel" ; *Essays*, vol. I, Oxford and Portland, Oregon 2013, p. 32 and the Cultural Origins of Ashkenaz – A Proposal', in idem, *Collected Essays*, vol. II, Oxford and Portland, Oregon, 2013, p. 189.

ראו: B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Tradition: The Career and Controversies of Ramah*, Cambridge, Massachusetts and London 1982, pp. 22-38 בספרד: רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו, א' מירסקי, א' גרוסמן, י קפלן (עורכים), גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל, מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 165-194; הנ"ל, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, תל אביב 2001, עמ' 68-71.

⁴⁷ ראו: ש' יהלום, 'דאורייתא ודרבנן: מעמדה של האישיות היוצרת במחשבת הרמב"ן', היספניה יודאיקה 6 (תשס"ט), עמ' נג-עא.

⁴⁸ על חידוש המונח 'חידוש' ככינוי לפירושי התלמוד שלו ראו: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 46-45. יש להעיר שאכן הכינוי 'חידושים' ליצירה זו יצא כבר מתחת ידיו של רמב"ן עצמו, ראו: שעוועל, תשובות הרמב"ן, עמ' עו; עמ' קכט. יחד עם זאת, נראה שר' שמואל הסרדי בספר התרומות עדיין לא הכיר את הכינוי הזה, שכן בניגוד ל'ספר הזכות' שאותו הוא מציין בשמו, את הציטטים מן החידושים הוא מביא באופן סתמי (כאמור לעיל: 'מצאתי שכתב... וכדומה').

⁴⁹ תא-שמע, שם, עמ' 43-44.

ותשובות הלכתיות.⁵⁰ ספר זה נכתב כפירוש לתלמוד והוא כתוב בסגנון דומה לזה של הרי"ף, ואולם לא פעם ניתן למצוא בדבריו מובאה מתורתם של בעלי התוספות. ברם, בחיבור זה, שמגמתו ההלכתית מובהקת, חותמה של התורה הצרפתית עדיין מצומצם ביותר.⁵¹ השפעה בולטת יותר של חיבורי התוספות ניכרת בחיבורו על התלמוד של ר' יונה גירונדי, שאר בשרו, עמיתו ובן דורו של רמב"ן - 'עליות דרבנו יונה'.⁵² ואולם כפי שהראה תא-שמע, גם כאן הדיון התלמודי הצרפתי עדיין לא 'כבש את הבמה'. עדיין לא הוטמעו כאן המתודות הצרפתיות, ומעבר לכך - עדיין לא אומץ כאן מוקד העניין הפרשני של בעלי התוספות, והאוריינטציה של ספר ה'עליות' היא עדיין הלכתית מובהקת (ומכאן גם שם הספר 'עליות דרבנו יונה', על שם דפוס הפתיחה של הסיכומים ההלכתיים: 'עלה בידינו...').⁵³ בספר חידושי התלמוד של רמב"ן יש לראות אפוא את הבשלתו והשלמתו המלאה של תהליך ה'התכה' של תורת בעלי התוספות בתוך סדנת היצירה הרבנית בחצי האי האיברי.

ברם, אם מבחינת אופי הדיון התלמודי צעד רמב"ן בעקבות בעלי התוספות, הרי שאופקי הדעת שבתוכם הוא בחר לנהל דיון זה רחבים היו לאין ערוך מאלו של עמיתיו הצרפתים. בניגוד לעולמם של בעלי התוספות שהיה במידה רבה סגור בתוך עצמו, בקש רמב"ן להביא בפני הקורא את כל מרחב האפשרויות הפרשניות שהיו תחת ידיו מן הספרות הפרשנית לתלמוד, החל מימי הגאונים ועד ימיו. כאן נוכל למצוא ממסורת הגאונים, ממשנתם של חכמי צפון אפריקה וספרד הקדומים לימיו, כמו ר' שמואל הנגיד, הרי"ף, ר' אפרים תלמידו, ר' יוסף אבן מיגש והרמב"ם, חכמי קטלוניה המעטים לדורותיהם - ר' יצחק בן ראובן אלברצלוני ור' יהודה הברצלוני, מתורתם של חכמי פרובנס כמו ר' אברהם בן יצחק אב"ד, הראב"ד מפוסקיר, ר' משה בן יוסף ועוד,⁵⁴ ואף מעט מתורתם של חכמי אשכנז הרחוקה, כמו ר' אליעזר ממיץ בעל 'ספר יראים' ור' משה בר חסדאי.⁵⁵ ברי שדרך זו של הצעת הדברים איננה משקפת רק את רוחב דעתו של מחבר ה'חידושים', אלא אף את מגמתו המכוונת להציע בפני הקורא תמונה רחבה ומלאה של קשת הדעות והפירושים סביב הנושא הנדון. עם זאת, מאופן הבאת הדברים ניכר שעניינו של רמב"ן לא הצטמצם ביצירת האנתולוגיה כשלעצמה. במהלך עיוניו הרחבים הוא הקפיד להעריך כל תשובה ודעה, לברור ולבקר, לדחות ולאמץ, ובעיקר לסכם כל דיון בהבעת דעתו האישית, בין אם יש בה הסכמה לאחד מן הפירושים שהובאו על ידו קודם לכן, ובין אם היא באה לסמן כיוון פרשני שונה וחדש לחלוטין. את הדעות עליהן חלק רמב"ן הוא לא נמנע מלפסול, לעיתים באופן נחרץ ואף בוטה.

מניין רכש רמב"ן את הידע התורני הרחב אשר משתקף ב'חידושים'? מהם נתיבי הדעת בהם הוא שאב את השכלתו הרחבה בתחום זה? שני חכמים נזכרים בשמותיהם ב'חידושים' כמוריו של רמב"ן, האחד הוא ר' יהודה בן יקר,⁵⁶ והאחר הוא ר' נתן בן מאיר, שניהם ככל הנראה בני פרובנס ושניהם

⁵⁰ על חכם זה, משנתו ויצירתו ראו: ספטימוס, רמ"ה; תא-שמע, שם, עמ' 11-19.

⁵¹ ראו: תא-שמע, שם, עמ' 15.

⁵² על ר' יונה גירונדי ותפקידו בהעברת הרוח הצרפתית לספרד ראו: תא-שמע, חסידות אשכנז בספרד; הנ"ל, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 19-29;

⁵³ על מקומם של ה'תוספות' בספר 'עליות דרבנו יונה', ראו: תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, עמ' 23.

⁵⁴ להשפעתם של חכמי פרובנס, אלו ואחרים, על רמב"ן, ראו מחקרו המקיף והממצה של שלם יהלום, בין גירונה לנרבונה. על ר' משה בן יוסף, יצירתו ואזכורו בכתבי רמב"ן ראו: בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, עמ' 34-52; יהלום, שם, 328-331.

⁵⁵ אכן, רשימת חכמי אשכנז שאת תורתם הביא רמב"ן בחידושי דלה יותר ביחס לאחרים. על מגבלות נגישותם של חיבורי אשכנז לרמב"ן ראו: סולובייצ'יק, הלכה, כלכלה, עמ' 112, הערה 33. מאידך בהקשר זה יש לציין את הערכתו של ישראל תא-שמע כי 'מן הרמב"ן ואילך - ובמידה לא מועטה בגללו - החלה חודרת המסורת האשכנזית אט אט אל עולם התורה הספרדי'. לרשימה רחבה כוללת של חכמים וחיבורים שדבריהם הובאו על ידי רמב"ן בספר החידושים ראו: פלורסהיים, חידושי הרמב"ן.

⁵⁶ על ר' יהודה בן יקר ושמועותיו בחידושי רמב"ן ראו: ש' יהלום, ר' יהודה בר יקר: תולדותיו ומקומו במשנת הרמב"ן, סידרא יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 79-107. על הגותו של חכם זה ראו: ע' ישראלי, 'מקובל בעל-כורחו: ר' יהודה בן יקר - בין דמות לדימוי', קבלה 31 (תשע"ד), עמ' 281-309. על ר' נתן בן מאיר, ראו: ש' יהלום, 'רבי נתן ברבי מאיר מורו של הרמב"ן: השפעתה של תורת פרובנס בגירונה', פעמים 91 (תשס"ב), עמ' 5-25.

כאחד היו גם תלמידיו של ר' יצחק בן אברהם, הוא הריצב"א, מחשובי בעלי התוספות וראש הישיבה בדאמפייר (Dampierre).⁵⁷ ואולם המעט שמובא בשם בחידושים מלמד על כך שגם אם באמצעות חכמים אלה נחשף רמב"ן לתורת חכמי פרובנס וצרפת (בהיותם כאמור תלמידיו של ריצב"א) הרי שאת מלוא רוחב השכלתו רכש רמב"ן ככל הנראה בדרכים אחרות.⁵⁸ צוהר לדרכי הלמידה שלו פותח רמב"ן עצמו בפני המעיין בחידושיו במינוח שבו הוא עושה שימוש, בדרך הילוכו, בבואו לדון במובאות השונות הללו - 'מצאתי'. בחידושי רמב"ן (כולל ב'לקוטות') עולים מופעיו של ביטוי פותח זה למניין חמש מאות ומעלה (!) – תופעה שאין בדומה לה או אפילו קרוב לה בספרות הרבנית בימי הביניים. ההקשרים שבהם משתמש רמב"ן בביטוי זה יש בו כדי לחשוף משהו מ'מעבדת' ה'חידושים' שלו, שלא לומר על ה'ספריה' התורנית שברשותו.

רשימת 'מציאותיו' של רמב"ן משקפת את היקף החשיפה שלו ליצירה הרבנית והתורנית לדורותיה. בין החיבורים המדרשיים הנזכרים ברשימה זו נוכל למצוא את ה'מכילתא', תורת כוהנים, ספרי, 'הגדת ילמדנו', 'אגדת בראשית רבה', ויקרא רבה, 'הגדת אלה דברים רבה', 'במדבר סיני רבה' ואבות דרבי נתן, ואף חיבורים מאוחרים יותר כמו מסכת סופרים ומסכת כותיים ('בחיצונה במסכת כותיים'). מתורתם של הגאונים 'מצא' רמב"ן חידושים בכתביהם של רב סעדיה גאון, רבינו נסים גאון, רב האי גאון ורב שרירא גאון, ובחיבורים כמו השאלות, 'הלכות גדולות', 'הלכות פסוקות' ועוד. עושר רב במיוחד אנו מוצאים ברשימת החיבורים המאוחרים יותר ששמשו את רמב"ן ל'מציאותיו': פירוש רבנו חננאל לתלמוד, 'הלכות הנגיד', ספר מתיבות, 'פסקי תשובות רש"י', 'משנה תורה' לרמב"ם, ספר הישר לרבנו תם, פירוש רשב"ם לתלמוד, ספר התרומה, כתבי הראב"ד ועוד.

באופן בולט במיוחד מרבה רמב"ן להקדים 'מצאתי' כפתיח להצגת מובאה מן הירושלמי, וכן (מעט פחות מכך) ביחס למובאות מן התוספתא ומתורתם של בעלי התוספות ('רבותינו הצרפתים...') / 'נימוקי רבותינו הצרפתים...') / 'מקצת חכמי צרפת...').⁵⁹ מאידך, רק לעיתים רחוקות ביותר ייעשה כאן שימוש בפורמולה דומה בדרך העלאת מובאות מן התלמוד הבבלי, מפירוש רש"י לתלמוד או מהלכות הרי"ף. סביר להניח שהמקורות שבהם רמב"ן לא נזקק 'למצוא' את מובאותיו הם המקורות שהיו חלק מהילוך לימודו השגרתי, ואילו אלה שעל פי עדותו הוא 'מצא' בהם את חידושיהם המקורות התומכים, מקורות ה'לוויין' שאליהם הוא נהג לגשת כמקורות עזר או רקע. אם אכן כך, הרי שלפנינו תמונה חיה של דרך לימודו התלמודי של רמב"ן. מתברר אפוא שסדר לימודו השיטתי כלל את סוגיית התלמוד, את פירושו של רש"י, את פירושיהם של בעלי התוספות שהגיעו לידינו על סדר התלמוד⁶⁰ ואת הסוגיה התואמת בהלכות הרי"ף. בנקודות המעורפלות, המורכבות או השנויות

⁵⁷ ראו: יהלום, שם ושם. לא ברור באיזה אופן למד רמב"ן, איש גרונה, משני חכמים פרובנסלים אלה. ואולם מאחר ומצד אחד, אין בנמצא עקבות לתקופת נדודים של רמב"ן הצעיר, שאת כל ימיו (עד עלייתו לארץ ישראל) עשה ככל הנראה בגרונה, ומצד שני יש בידינו עדות ברורה לשהותו של ר' יהודה בן יקר בברצלונה (בהיותו חתום על פסק דין שיצא שם), יש להניח ששני החכמים הללו הזדמנו לפרקי זמן מסוימים לממלכת אראגון ושם למד מהם רמב"ן תורה. אם אכן כך הוא, קרוב לוודאי שמדובר בפרקי זמן קצובים של למידה ולא בלימוד שיטתי של שנים ארוכות.
⁵⁸ על היקף המובאות בשם חכמים אלה בחידושי רמב"ן, ראו: יהלום, שם ושם. כפי שהעיר יהלום, לר' יהודה בן יקר היה גם תפקיד חשוב בהטמעת השימוש בתלמוד הירושלמי בחידושי רמב"ן, ראו: יהלום, ר' יהודה בר יקר, עמ' 107-101.

⁵⁹ על אזכורי ה'מצאתי' ביחס לירושלמי ראו: יהלום, שם, עמ' 103.

⁶⁰ ביחס לפירושי ה'תוספות' התמונה כאן מורכבת מעט. בדרך כלל פירוש ה'תוספות' מובא ב'חידושים' על סדר העיון בסוגיה (תוך שהוא עומד, כאמור, לביקורתו של רמב"ן), ואולם במקרים לא מעטים, כאמור למעלה, נכללים מקורות אלה במובאות ה'מצאתי'. נראה על כן שיש להבחין כאן בין קבצי התוספות שהיו מונחים לפני רמב"ן בגיליונות על סדר התלמוד ובהם הוא עיין תוך כדי לימודו (לדברי תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 36, מדובר בעיקר בתוספות ר"י הזקן ותוספות הר"ש משאנץ) לבין מקורות אחרים מבית מדרשם של בעלי התוספות שלא היו מצויים לפניו באופן מסודר, והיו שייכים בעיניו למעגל החיצוני יותר, ה'לוויין' של פרשנות התלמוד. ליחסו של רמב"ן לר"י, בעל התוספות, ראו: H. Soloveitchik, 'The Printed Page of the Talmud: The Commentaries and

במחלוקת פנה רמב"ן 'למצוא' מוצא ב'מקורות העזר' של הירושלמי, התוספתא חיבורי הגאונים ואלו של ה'ראשונים' שהיו מונחים לפניו.⁶¹ את פירות עיונו זה גיבש רמב"ן למסגרת ה'חידושים' על מנת להציע בפני הקורא את מלוא קשת האפשרויות הפרשניות בשאלות אלה, בד בבד עם הצגת הכרעותיו ועמדותיו שלו.

הפרספקטיבה הרחבה שאותה פתח רמב"ן ב'מצאותיו' בבואו לדון בסוגיית התלמוד נגעה גם בהיבטים של ביקורת הנוסח. בפתיח 'מצאתי' הוא השתמש רבות בבואו להציע פתרונות על בסיס נוסחים מדויקים, בין אם של נוסח המשנה או התלמוד, ובין אם, למשל, של נוסח הלכות הרי"ף.⁶² כך אנו מוצאים בחידושים לא מעט הצהרות בסגנון: '...אבל במקצת נוסחאות מצאתי...';⁶³ 'וכן מצאתי נוסחאות ישנות של ספרד';⁶⁴ 'ושוב מצאתי נוסחאות...';⁶⁵ 'ושוב מצאתי נוסחא ישנה'⁶⁶ וכדומה. בטיפוס ההערה המיוצג בשתי הדוגמאות האחרונות ניכר מן הסגנון ('ושוב מצאתי...') שההערה צורפה בשלב מאוחר לכתיבת גוף ה'חידוש'. נראה אפוא שרמב"ן עמל במשך שנים רבות באיסוף נוסחאות מדויקות, ותר אחריהן בעיקר במקרים שבהם סבר שנוסחאות מעין אלה עשויות לתת מענה לבעיה הפרשנית שהטרידה אותו.

נימות נוספות שבדברי רמב"ן בהקשרים אלה עשויות להאיר עוד יותר את דרכו בפריצת אופקיה של פרשנות הסוגיה התלמודית. יש והוא מדקדק בדבריו ביחס למקור המידע שברשותו ומדגיש 'מצאתי בשם...' – משמע לפנינו מובאה מכלי שני, ככל הנראה על סמך חיבור שהיה מונח לפניו ובו ציטוט מן המקור. ואם בשמועות עסקינן, יש ורמב"ן עצמו מעיד מפי השמועה – 'שמעתי בשם ר"ת...' 'שמעתי בשם הראב"ד...', ולעיתים באופן סתמי 'שמעתי ש...'.⁶⁷ גם במקרים אלה, בהנחה שכל ה'מצאות' וה'שמועות' הללו לא הגיעו לאוזניו באקראי, נוכל ללמוד מכאן על המאמצים שהשקיע רמב"ן על מנת ללקט פירושים, נוסחים והיגדים למדניים שונים לצורך הנגשתם ללומד ה'חידושים'.

מה עומד מאחורי מפעל עתיר ממדים זה אשר שאב ללא ספק את משאבי הנפש וכוחות היצירה של רמב"ן הצעיר? מה הביא אותו לצאת למסע של ליקוט רחב ומקיף של היסקים, נוסחאות, תירוצים ופתרונות הנוגעים לפרשנות התלמוד – אשר לפחות את חלקם רמב"ן עצמו כלל לא אמץ, ולעיתים אף הביע מהם הסתייגות?

אפשר וביסודה של סוגה ספרותית-פרשנית מעין זו עומדת תפיסה מתודולוגית סכולסטית המבקשת להקדים דיון מקיף וממצה בכל מרחב האפשרויות הפרשניות טרם להכרעה המושכלת, על מנת שזו תתקבל תוך שלילת כל האלטרנטיבות הפרשניות.⁶⁸ את צמיחתה של סוגה מעין זו ניתן להבין גם על רקע מגמות אינטלקטואליות-ספרותיות במרחב התרבותי האירופאי, ובזיקה להופעתם – החל מן המאה השתים עשרה – של חיבורי ה'מכלול' (*Summa*) הנוצריים באוניברסיטאות הצעירות של

Their Authors', in H. Soloveitchik, *Collected Essays*, vol. I, Oxford and Portland, Oregon, 2013, p. 7.

⁶¹ יש להניח שלעיתים הביטוי 'מצאתי' מציין חידוש שהגיע לידי רמב"ן באקראי, ואפשר שכך הוא ביחס למובאות מחיבורי מדרש האגדה. ואולם התדירות הגבוהה של אזכורי ה'מצאתי' שוללת בהכרח את האפשרות לפיה ה'מצאות' הלמדניות כולן הגיעו לידי רמב"ן באקראי, ואת רובן הגדול ככל הנראה הוא 'מצא' ב'ספריה' שהייתה בהישג ידו.
⁶² על כתבי יד של הרי"ף שהיו בידי רמב"ן ראו: פלורסהיים, חידושי הרמב"ן, עמ' כד-כה. יהלום, ביקורת הנוסח, עמ' 202-204.

⁶³ ראו, למשל, חידושי רמב"ן, עבודה זרה, לב ע"א, וראו עוד שם, לג ע"א.

⁶⁴ ראו: שם, חולין סב ע"ב, וראו עוד: שם, בבא מציעא ז ע"ב.

⁶⁵ ראו: שם, כתובות צה ע"א.

⁶⁶ ראו, למשל, שם, קדושין מו ע"ב, וראו עוד: שם, סוכה, מה ע"א; שבועות, כו ע"ב.

⁶⁷ על אזכורי ה'שמעתי' ראו: יהלום, ר' יהודה בר יקר, עמ' 91-92. לדיון ברשימת ה'שמועות' הללו ולנתונים נוספים אודות הופעה זו והקשריה ראו שם, הערות 61-64.

⁶⁸ במובן זה, עזרא שבט הגדיר נכוחה את ה'חידושים' כ'מעין לקט דיאלקטי סכולאסטי', ראו: ע' שבט, 'מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוני', שנתון המשפט העברי יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ט), עמ' 451.

אירופה. חיבורים אלה נועדו להקיף באופן שיטתי דיסציפלינות ותחומי דעת, ולפתח דיון ער בשאלות יסוד מוגדרות, במקרים רבים שאלות תיאולוגיות.⁶⁹ למרות ההקשר השונה של חיבור ה'חידושים' אשר עניינו היה בתחום ההלכה ולא במדע ותיאולוגיה, ושמגובש היה סביב העיון בטקסט (התלמודי) ולא סביב תמות ודוקטרינות מופשטות, הרי שבשני המקרים מדובר במתודה ובסוגה ספרותית אשר נועדו להנגיש בפני הקורא את כל צדדיה של השאלה העומדת לדיון ולהקיף את הידע הרחב שהצטבר במהלך הדורות בהקשר זה, תוך חתירה, במידה האפשר, להכרעה.

עם זאת, את מגמתו הייחודית ביצירה הפרשנית הזו חשף רמב"ן עצמו במפורש באחד מגילויי הדעת הנדירים והקצרים שלו. את גילוי הדעת הזה, המוכר יותר כ'הקדמה לקונטרס דינא דגרמי' הוא צירף בחתימת חיבור ה'חידושים' שלו למסכת בבא-בתרא:⁷⁰

אמר משה בר נחמן ז"ל, פן יחשדני שומע בהזכירי מקצת דברים שלא בשם אומרן, כעוסק בהן שלא לשמן, אני מנצל את עצמי כי לא כוונתי לסתמן ולהעלימן, שמן הידוע שדברי (ו)דברי רבותי, ואנא דמן ואורייתי דמאן, ודבריהם בפי כדבש למתוק וכמן. ואף כאשר לבי מגמגמן, ידעתי כי (נמקין) [נמוקין] עמן. אבל יש אשר ק[ו]ן[ו] למוס הראשונים סתמן, ועתה נעלם טעמן מעיני תלמידי הזמן, וחכמי הצרפתים אספו רובן אל עמן, הם המורים, הם המלמדים, הם המגלים לנו כל נטמן, ואף גם זאת יש צריכות עוד נגר והולם להלמן, ומעשה ידי אומן, והצריכות לפי דעתי אל אמן, אספתי אותן כפי יכולתי אל מקומן. ויש לנו בזה תוחלת להועיל תועלת גדולה או קטנה. כי אם לא יהיה בדברינו רק הישנות הדברים לא הפסדנו טרחינו ועמלנו אצל הידוע ועד הנאמן. אולי יישר בעיניו וימצא בהם דבר נכון או מזומן, כי טוב ומטיב הוא, ורחמן יזכנו כרב רחמיו, לספק צרכן ולהשלימן. וישים חלקנו עם העוסקים במצוותיו ובתורתו לשמן, אמן ואמן.⁷¹

את דבריו כאן פותח רמב"ן במעין התנצלות על מנהגו להשתמש בחידושיהם של חכמים קדומים לו ולהביאם שלא בשם אומרם כאילו הם דברי עצמו. רמב"ן מבהיר בדברי התנצלותו אלו שאין כאן כל כוונת זדון, ולמעשה ציון שמם של בעלי החידושים הוא מיותר, מאחר ולכל ידוע שתורתו כולה נסמכת על תורתם של רבותיו. נוהגו זה של רמב"ן מפתיע ביותר, ואכן איננו עולה בקנה אחד עם

⁶⁹ על חיבורי ה'מכלול' ראו: ז' לה גוף, ימי הביניים בשיאם: 1054-1330, תל אביב 1993, עמ' 204-205; Eileen Sweeney, 'Literary Forms of Medieval Philosophy,' *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Winter 2002 edition) = <http://plato.stanford.edu/entries/medieval-literary/#Sum> (Revised and expanded, 2007, 2012), 2.10.

⁷⁰ 'מודעה' זו מופיעה, כאמור, כבר בכתבי היד (הבודדים) הקדומים ובדפוס ראשון של חידושי בבא-בתרא במצורף לחתימת המסכת. מיד לאחריה מצורף כנספח 'קונטרס דינא דגרמי', ובו דיון נרחב באחת מן הסוגיות הסבוכות שבמסכת, ראו: כת"י בודפשט-קויפמן 53; מינכן 75; דפוס ראשון, ונציה רפ"ג. הרצף הזה שבכתבי היד ובדפוסים הראשונים (חידושי בבא-בתרא – 'מודעה' – קונטרס 'דינא דגרמי') משקף ללא ספק את סדר הכתיבה המקורי, שכן בתוך ספר החידושים רמב"ן מפנה באופן מפורש לקונטרס דינא דגרמי שבו הוא רואה מעין נספח לחיבור (ראו, למשל, חידושי רמב"ן, בבא בתרא, כב ע"ב), ומכאן שגם ה'מודעה' אשר באה בכתבי היד הללו ובדפוסים הראשונים של חידושי בבא בתרא בין החיבור ובין 'נספחו' הינה חלק אותנטי מרצף הכתיבה של החיבור. ואולם בשל העובדה שבכמה כתבי יד שהפרידו בין חידושי ב"ב לקונטרס 'דינא דגרמי' הועתקה ה'מודעה' ביחד עם ה'קונטרס', השתרשה התפיסה (כבר החל מן המהרש"ל במאה השש-עשרה, ראו הקדמתו לחיבורו 'ים של שלמה') כאילו 'מודעה' זו היא 'הקדמת קונטרס דינא דגרמי'. ברם, ברי כי עניינה של המודעה איננו דווקא ב'קונטרס' שנדפס לאחריו אלא בעיקר בספר ה'חידושים' שלפניה, ולמעשה במפעל החידושים כולו, שכן האפיונים הספרותיים שאותם מבקשת המודעה להנהיר אינם אופייניים באופן מיוחד ל'קונטרס', ולהיפך הם משקפים הרבה יותר את דרך הכתיבה של גוף החידושים (וראו, לעומת זאת, אברמסון, כללי התלמוד, עמ' 11-12; ש' יהלום, 'צריכות עוד נגר והולם להלמן' – לתולדותיו של פולמוס הנזקים העקיפים, סידרא כב [תשס"ז], עמ' 32-33). נראה אפוא שב'מודעה' זו יש לראות הערת חתימה לספר ה'חידושים' יותר מאשר פתיחה ל'קונטרס דינא דגרמי'. אפשר שהבחירה במסכת בבא-בתרא מלמדת שהחידושים על מסכת זו נכתבו בתחילה, או שמא שלאחר כתיבת החידושים על 'בבא בתרא' הישב רמב"ן לחתום את מפעלו זה. אם אכן נאמנים דברינו, יתכן שבידינו גם פתרון לחידת חסרונה של הקדמה לספר חידושי רמב"ן.⁷¹ מובא על פי הנוסח שבמהדורת חידושי רמב"ן על בבא בתרא, בתיקונים נדרשים על פי כ"י בודפשט 53.

הנורמה האתית של 'הבאת דבר בשם אומריו' שהייתה מקובלת בספרות הרבנית לדורותיה.⁷² אפשר ואת ההתנהלות הזו של רמב"ן יש להבין כטקטיקה שבאה להקל עליו לערוך דיון לגופם של דברים באופן ענייני ולפטור את עצמו מן הצורך להידרש לזהות בעליהם, כבודם ומעמדם. יתכן גם שכמסורתן לא היה לו נוח לבקר ישירות ובאופן מפורש רעיונות מסוימים המזוהים עם מי שבעיניו הם נושאי המסורת העתיקה.

ואולם מכאן, ובהמשך לדברי ההתנצלות הללו, מתבקש רמב"ן לשאלה המתודולוגית הרחבה יותר, שהרי גם אם לא נפל רבב באופן שבו הובאו דברי ה'ראשונים' בספר החידושים, יש לתהות איזה עניין יש בכינוסם של אלו אל תוך חיבורו הפרשני? דרכו זו של רמב"ן בחידושו מעוררת תהייה בעיקר לאור העובדה שבמקרים רבים פירושיהם של ה'ראשונים' המובאים על ידו אינם נהירים לו, בלשון המעטה, וכפי שהוא מעיד על עצמו במפורש כאן - '...ואף כאשר לבי מגמגמן'. בתשובה לשאלה זו מציע רמב"ן, למעשה, את התפיסה הפרוגרמטית שביסוד חיבור ה'חידושים'. התועלת (גדולה או קטנה) של מפעל החידושים, בעיני רמב"ן היא בהיותה ממלאת צורך כפול ומשולש. ראשית, ערך רב יש בעצם איסוף דעות הקדמונים והראשונים על סדר סוגיות התלמוד ('אספתי אותן כפי יכולתי אל מקומן'), ככל הנראה על מנת להנגיש אותן ללומדי התלמוד על סדרו. שנית, תועלת רבה עשויה להיות גם בביאורן של דעות אלה במידת האפשר, שהרי הן 'צריכות עוד נגר והולם להלמן ומעשה ידי אומן'. ביחס לשתי המשימות הללו רמב"ן רואה את עצמו כאן כצועד בעקבות בעלי התוספות, תוך שהוא מרחיב את היריעה ואת האופק הפרשני ותורם כמיטב יכולתו להבהרת הדעות העמומות.

ברם, רמב"ן היה מודע לכך שמפעלו חורג הרבה מעבר לזה של בעלי התוספות, וההיקף הרחב לאין ערוך של דעות הקדמונים שאותם הוא אסף אל תוך אכסניית ה'חידושים' כולל גם כאלה שנתרו בעיניו סתומים וחתומים. על כן הוא הוסיף כאן הערה רבת-חשיבות, ובה הוא מצהיר למעשה שבמלאכת ליקוט התשובות והפירושים השונים של ה'ראשונים', גם אותם שאינם נהירים לו ('קולמוס הראשונים סתמן, ועתה נעלם טעמן מעיני תלמידי הזמן'), יש בעיניו, 'תועלת גדולה או קטנה' - 'כי אם לא יהיה בדברינו רק הישנות הדברים [חזרה נוספת] לא הפסדנו טרחינו ועמלנו אצל היודע ועד הנאמן. אולי יישר בעיניו וימצא בהם דבר נכון או מזומן'. בעיני רמב"ן, גם דעות ש'לבו מגמגמן', וככל הנראה גם אותן שהוא דוחה בחידושו ביד רמה, יש באיסופן תועלת, מאחר ובכל אחת מהן, גם העמומה והמופרכת לכאורה, אפשר שיימצא משהו מן ה'נכון' וה'מזומן', אם לא בעיני בשר, שמא בעיניו של 'היודע ועד הנאמן', דהיינו האל, אשר לפניו הכול גלוי וידוע. תפיסת יסוד זו מקדשת, למעשה, את שימור מרחב האפשרויות הפרשני, מפני שלעולם הלא אין לדעת באיזה מוקד במרחב זה יעלה דבר 'נכון או מזומן'. כאן מתבהרת היטב גישתו הפרוגרמטית של רמב"ן, שלשם מימושה עמל על בניית 'ספריה' תלמודית-למדנית עשירה וסלל נתיבי ידע אישיים אל מקורות, פירושים ונוסחים מגוונים. בצד חתירתו אל הפירוש ההגיוני, הקוהרנטי והעקרוני בסוגיית התלמוד הוא מבקש אפוא לשמר את מכלול הידע שהצטבר במהלך מאות שנים של למדנות תלמודית, ולהנציח אותה לטובת דורות עתידיים של למדנים, ולמצער בשם הערך של שימור האמת כשלעצמה.

גישה ספרותית פלורליסטית מעין זו קשה למצוא קודם לחיבור חידושי התלמוד של רמב"ן, ואולם דומה שההקשר שבו יש להבין אותה בתוך עולמו הלמדני של רמב"ן עצמו גלוי לחלוטין. רמב"ן הוא הלא זה שהסביר, כזכור, בהקדמתו לחלק השני של חיבור ה'מלחמות' '...כי יודע כל לומד תלמודנו שאין במחלוקת מפרשיו ראיות גמורות, ולא ברוב קושיות חלוטות, שאין בחכמה הזאת

⁷² עד כמה שידי מגעת, אין בידינו עדות לביקורת מפורשת שהוטחה ברמב"ן בעניין זה בשל העלמת 'זכויות היוצרים'. יתכן אפוא שרמב"ן גילה מעצמו רגישות לאופן שבו עתיד להתפרש נוהג זה, ואפשר שחשש לביקורת עתידית ('פן יחשדני שומע...'). יש לציין שבדרך זו של העתקה ועיבוד יצירות של מחברים אחרים נהג רמב"ן למעשה גם בתחומי היצירה האחרים שלו. על דרכו זו של רמב"ן בפרשנות המקרא ראו: מ' סקלרץ, "דרכו של רמב"ן באימוץ דברי רב"ע והבאתם שלא בשם אומרם", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כד (תשע"ו), עמ' 285-302.

מופת ברור, כגון חשבוני התשבורות ונסיוני התכונה, ושעל כן עניינו הצנוע של העיון הפרשני בתלמוד הוא 'בהרחיק אחת מן הדעות בסברות מכריעות, ונדחק עליה השמועות ונשים יתרון הכשר לבעל דינה מפשטי ההלכות והוגן הסוגיות עם הסכמת השכל הנכון...'. ההכרה בכך שהעיון התלמודי לעולם לא יגיע לידי מיצוי מניחה מקום, מצד אחד, לרמב"ן עצמו להתגדר בו, להשמיע את קולו הייחודי ולהיות שותף במפעל הפרשנות הרב-דורי הזה, ומאידך היא מחייבת הכרה בפוטנציאל שעשוי להיות גלום בהיגדים הפרשניים העמומים והדחויים לכאורה, שבכל אחד מהם אפשר שיתגלה היבט בעל ערך ותרומה להבנת המקור התלמודי. מכאן מתבקש כמובן גם הצורך בשימור והנצחה של המרחב הפרשני כולו.

מבחינה מסוימת מסמן מפעלו של רמב"ן מגמה מהופכת לזו של הרמב"ם בחיבורו 'משנה תורה'. הנשר הגדול חתר בחיבורו להכרעה חד-משמעית של ההלכה ולדחייה ביד רמה של כל דעה שאינה עולה עמה בקנה אחד, וזאת על מנת ליצור קודקס אחיד של חוקים – '...כולם בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל-פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ובלא פירוק, לא זה אומר בכה וזה אומר בכה, אלא דברים ברורים, קרובים ונכונים'.⁷³ לעומתו, רמב"ן במפעל חידושו בקש דווקא לשמר את ריבוי הדעות הפרשניות, וזאת על מנת שלא לאבד אף בדל מן האמת הפרשנית אשר לעולם לא תבוא לידי מיצוי.

מן ה'מלחמות' ל'חידושים' - מסורתנות קלאסית ומסורתנות פלורליסטית

דרך ארוכה עבר רמב"ן, ככל הנראה במהלך שנות העשרים של חייו, מגישה מסורתנית מונוליתית אשר דבקה בפרשנותו התלמודית של הרי"ף, לגישה פלורליסטית ורחבה, אשר רואה ערך במכלול הפרשני ולא דווקא בפירוש היחיד והסופי. האמנם מחבר ה'חידושים' הוא פחות מסורתני מאשר מחבר ה'מלחמות'? לאו דווקא. מבחינות שונות נראה בעליל שרמב"ן הוסיף להחזיק בעמדות שמרניות-מסורתניות מובהקות גם ביצירתו המאוחרת יותר. כזכור, שנים רבות לאחר כתיבת ה'חידושים', עת 'זרחו על פניו כוכבי זקונו' יצא רמב"ן בספר ההשגות על ספר המצוות לרמב"ם להגן על בעל הלכות גדולות מפני מתקפותיו של הרמב"ם באותו להט נעורים עצמו שבו יצא בצעירותו להגן על הרי"ף מפני השגותיו של רז"ה. כמו כן, גם במשנתו המאוחרת של רמב"ן, לא פחות מן המוקדמת, באה לידי ביטוי דבקות בלתי מתפשרת במנהג המקומי ובמנהג הספרדי העתיק,⁷⁴ וכך גם עולה מן המשקל הרב שייחס רמב"ן – גם בחיבור ה'חידושים' – לדעת הגאונים בפסיקת ההלכה.⁷⁵

מנחם פיש, בכמה מחיבוריו, הגדיר את מאפייניה של הגישה המסורתנית ביחס להלכה.⁷⁶ המסורתן, על פי פיש, יאמץ גישה דוגמטית נוקשה ביחס למורשת המסורתית שבידו, גישה סלקטיבית ביחס לגופי הידע ההלכתיים, ועמדה ביקורתית אך ורק לגבי האותנטיות והמהימנות של מקורות הידע המסורתי, אך לעולם לא ביחס לתוכן הידע עצמו. פיש מאפיין את המסורתנים כבעלי תודעה

⁷³ רמב"ם, משנה תורה, הקדמה.

⁷⁴ על דבקותו של רמב"ן, גם ב'חידושים', במנהג המקום ובמנהג העתיק ראו: שבת, מקום המנהג. על דבקותו במנהג ספרד כפי שבאה לידי ביטוי ב'דרשת ראש השנה' שאותה כתב בארץ ישראל באחרית ימיו ראו: ש' יהלום, הרמב"ן ובעלי התוספות בעכו: הנרטיב ההיסטורי בדרשת הרמב"ן לראש השנה, שלם ח (תשס"ט), עמ' 100-125. בהקשר זה יש לציין שבדרשת ראש השנה רמב"ן אף טרח להציע הצעה כדי 'לקיים את כל המנהגות כהוגן', דהיינו ליישב מנהגים שונים אשר באופן פשוט אינם עולים בקנה אחד זה עם זה. ראו: דרשה לראש השנה, כתבי רמב"ן, א, עמ' רמט.

⁷⁵ בהקשר זה יש להעיר שאף ב'דרשת ראש השנה' שאותה כאמור חיבר בארץ ישראל באחרית ימיו, הפגין רמב"ן דבקות עמוקה במנהגם של הגאונים, מתוך שראה בו שריד למנהג האמוראי הקדום: 'על כרחינו יש לנו לקבל עדותם, שהגאונים קבלו וראו מרבנן סבוראין, ורבנן סבוראי מרבנן אמוראי... (שם, עמ' רמח).

⁷⁶ מ' פיש, לדעת חכמה: מדע, רציונליות ותלמוד תורה, ירושלים ותל אביב תשנ"ד, עמ' 62-90; M. Fisch, *Rational Rabbis: Science and Talmudic Culture*, Bloomington 1997, pp. 55-63; ח' שפירא ומ' פיש, 'פולמוסי הבתים: המחלוקת המטא-הלכתית בין בית שמאי לבית הלל', עיוני משפט כב (תשנ"ט), עמ' 476-469.

היסטורית נואשת של מלחמת מאסף שאותה הם עורכים לשימור והעברת התוכן המתדלדל של האמת המסורתית. כמו כן, המסורת, על פי פיש, יסתייג באופן עקרוני מחידושי הלכה. והנה, לרוב המאפיינים הללו גישתו של רמב"ן אכן נענית בחיוב. ואולם דווקא המאפיין האחרון איננו הולם, לכאורה, את מידתו של רמב"ן, מי שבעצמו חידש את סוגת ה'חידושים' לתלמוד. ברם, על פי דברינו למעלה, ניתן לומר שמגמת ה'חידושים' של רמב"ן איננה משקפת גישה אנטי-מסורתנית, אלא גישה מסורתנית ייחודית. כמו מסורתנים אחרים, גם רמב"ן חתר באופן בלתי נלאה אחרי המסורת העתיקה, ואולם בניגוד למסורתן הקלאסי, ומתוך גישה מפוכחת, הוא לא בטח עוד בכוחם של הכלים שבידיו (ובידי הפרשנות הבתר-תלמודית בכלל), להציב אותו על פני הקרקע המוצקה של המסורת העתיקה, ולחשוף בפניו קודקס הלכתי מסורתי קדום (מעין Urtext). אשר על כן בספר ה'חידושים' הוא נחלץ להעמדת מפעל ספרותי שונה, הוא מפעל השימור - האנתולוגי, במידה מסוימת - של מכלול הקולות הפרשניים לתלמוד שבהישג ידו, אכן מבלי לוותר על זכותו שלו לבקר את הדעות השונות ולהביע את עמדתו-שלו על פי מיטב שיקול דעתו.

אין לפקפק אפוא בגישתו המסורתנית של רמב"ן, אשר חורזת את מרבית חיבוריו ההלכתיים. ואולם כאן, בספר ה'חידושים' עניין לנו במסורתנות רכה יותר שניתן אולי לכנות אותה 'מסורתנות פלורליסטית'. גישה זו, כפי שנוכחנו לדעת הבשילה אצל רמב"ן במהלך שנות יצירתו התלמודית, בשנות העשרים של חייו, אולי בהשפעתה של ספרות ה'תוספות' הצרפתית שאת רוחה הפנים רמב"ן באותם שנים. במהלך השנים הללו למד רמב"ן להכיר בכך שהדרך אל אותו יסוד ראשוני קדום ומוסמך, אליו הוא חותר, הינה מפותלת הרבה יותר ממה שסבר בתחילה, ושהדבקות במשנה הגאונית-ספרדית כשלעצמה איננה ערובה לכך. על פי הכרה זו, המפתח הפרשני לתלמוד איננו מצוי בכיסו של פרשן תלמודי כלשהו, ויהא קדום ככל שיהיה, וזאת מפאת טיבו של הטקסט התלמודי המתפרש עצמו, שאיננו מתמסר לפרשן אחד ולדרך אחת. יש צורך אפוא בהליך פרשני, אולי סכולסטי, רב-זורי ורב קולי, שבו רמב"ן רואה גם את עצמו שותף פעיל, על מנת להרחיק 'מן הדעות בסברות מכריעות', לתת 'יתרון הכשר לבעל דינה מפשטי ההלכות והוגן הסוגיות עם הסכמת השכל הנכון', ומן הפרספקטיבה הרחבה והמפוכחת הזו לנסות לחתור ככל שניתן את התשתית הקמאית, המסורתית, העלומה, של ההלכה.

סוף דבר

במאמר זה בקשתי לשרטט את דרכו של רמב"ן מאחיזה בעמדה מסורתנית קלאסית של דבקות מוחלטת במסורת הרי"ף והגאונים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בחיבור ההשלמה לרי"ף ובספר ה'מלחמות', לגיבוש עמדה עצמאית הנסמכת על גישה מסורתנית 'רכה' יותר. תפיסה מטא-הלכתית זו, המסורתנית-פלורליסטית, נבטה, כאמור, בשחר ימי היצירה של רמב"ן, ולכל המאוחר עד אמצע העשור השלישי של המאה השלוש-עשרה והגיעה לידי מיצוי במפעל ה'חידושים' שלו. שנים רבות עתידות עוד לחלוף עד שפרשן התלמוד ישנס מתניו ויפנה לכתיבת פירושו לתורה. שנים לא מעטות עוד תחלופנה עד שמשנתו הקבלית תאורגן בתבניות המוכרות והמקובלות. ואולם המגמות והתפיסות העיקריות שנוצקו כאן ביחס למשנתו ההלכתית של רמב"ן עתידות להטביע חותם עמוק גם על יצירתו האחרת והמאוחרת – כמובן בהתאם להקשרים הפרשניים והדתיים המתחלפים. המסע אל האותנטי, הראשוני והמסורתי, החתירה אליו באמצעות נתיבי ידע מגוונים, וההכרה בכך שהדרך אליו עוברת דרך המכלול, עתידים למצוא את ביטויים בתחומי העניין החדשים אשר בהם ימצא רמב"ן את עצמו שקוע בימים אחרים ובכך לציין, למעשה, את הפרקים החשובים ביותר במורשתו הספרותית.